

KOROONAKRIISI EELSE JA JÄRGSE (VABA)KOGUDUSLIKU ELU ARENGUKOHTADEST EESTIS

Jakob Rimmel

Kõrgem Usuteaduslik Seminar

Meego Rimmel

Kõrgem Usuteaduslik Seminar

Abstract

On pre- and post-covid crisis (free) church life developments in Estonia

This article asks how COVID-19 has shaped the Estonian churches, how it might affect their future development and what implications has it brought for the planting of new free churches. Hypermodern times are changing society in its perception of spirituality and maturity of faith. History of Christianity – including the history of Estonian free church movement – shows how vital are discipleship and fellowship within churches for following Jesus and embodying missional relationships. Estonian denominational leaders have noted both strengths and weaknesses that have emerged in their churches during the COVID-19 crisis. In the future of Estonian free church planting both authentic relationships of smaller communities of faith and digital capabilities seem to become crucial for the missionally sustainable church-life.

Keywords

COVID-19 · Estonian free churches · discipleship communities ·
digital church · church planting

Kogudus toimib nagu elusorganism. Tema jätkusuutlikkus avaldub sisemise elujõuga geenikoodis, võimes kohastuda kestlikuks eluks erinevates keskkondades läbi aegade. Koguduste rajajad, juhid ja eden-dajad on kogudusliku elu arenguid jälginud pidevalt nii rahvusvahelisel kui kodumaisel maastikul, tehes seda ka nn koroonakriisi aegadel (vrd Barna Group 2019; Barna Group 2020a; Barna Group 2020b; vt Annan, Aten, Louissaint 2020; Gittoes 2020; Lillep 2020; MacDonald *et al.* 2020; Moore, Wegner, Yang 2020; Rainer 2020; Soosaar 2020; Stetzer 2020a; Stetzer 2020b). Järgnev artikkel pakub ülevaadet (vaba)kogu-dusliku elukorralduse ja uute koguduste rajamise kujunemisprotsessi-dest koroonakriisile eelnenud aegadel ning sellest lähtuvalt ka võimali-kest arengukohtadest koroonakriisi järgses Eestis. Artikkel tugineb selle kirjutamise ajaks ilmunud teoreetilistele ja praktilistele käsitlustele ning Eesti Kirikute Nõukogu liikmeskirikute juhtide küsitlusele, mis sai läbi viidud 2020. aasta oktoobris enne nn teist koroonalainet. Tekst ise valmis sama aasta novembrikuus, kui olime koos paljude teiste eestimaalastega ka ise haigestunud ja vaevalt teadsime, mida tulevik toob...

„EI ME ETTE TEA!“

Tuleviku ennustamine on nii või teisiti tänamatu töö. Siiski ajendab küsi-mus, milliseks koroonakriisi järgne maailm laiemalt ja selle keskel toimiv (vaba)koguduslik elu konkreetsemalt Eestis kujuneb, selle problemaati-kaga tegelema (Lillep 2020; Stückelberger 2020).¹ Loomulikult on üle-ilmne koroonapandeemia alles jätkuv protsess, mistõttu ei saa eeldada, et kellelgi, veel vähem siinse artikli autoritel, oleks võimalik midagi lõp-likku öelda või järeldada. Pigem saab püstitada küsimusi ja hüpoteese aimamaks paradigmaatiliste mõtlemis- või tegutsemismustrite muundu-misi, mitte tõestusi (Kuhn 1970: 8).

Koguduste tulevikku on varemgi ettekujutuslikult visandatud – tead-mata midagi koroonapandeemiast. Nii näiteks ilmus 20 aasta eest Eesti Evangeelse Alliansi toonase peasekretäri ettekanne „Kogudus XXI sajandi Eestis“ (Rommel 2000a). Omaaegses tekstis on tähelepanдав

¹ Vt lisaks nt <https://exponential.org/covid-19/>; <https://www.barna.com/category/faith-christianity/> (mõlemad 16.11.2020).

keskendumine ühiskonna postmoderniseerumisele. Nii sai tookordne tulevikunägemus Eesti kogoduslikust elust projitseeritud maailma, mis on tänaseks teisenenud muudelgi asjaoludel, näiteks 11. september 2001, millest sai avalööök Samuel Huntingtoni (1999) ennustatud tsivilisatsioonide kokkupõrgetele. Selle arvutud ja armutud tagajärjed kätkevad konfliktseid koldeid ja koledusi viimastel kümnenditel puhkenud tava-, hübriid- või terrorisõdu provotseerinud ideoloogiliste vastasseisude kasvu ja maailma(korra) üldisema muutumise pingeväljal. Ülikiire tehnologiseerumise, internetiseerumise ja globaliseerumisega kaasnenud polariseerumine fundamentaalsetes identiteediotsingutes, näiteks võrguajastule iseloomuliku massi-enesekommunikatsiooni mõjuväljas, ei tundunud optimistlikumatele teoreetikutele ülemäära tõsise probleemina (vrd Castells 1997: 5–70; Mancini 2012). Nüüdsele pandeemiale mõeldes on kujukas, kuidas viir(ast)uslikku epidemioloogilist katastroofi aimas ette maailma elektroonilise meedia võidukäigu ajastusse aidanud Microsofti asutaja Bill Gates, kelle TED Talk aastast 2015 kogub miljoneid pead vangutama panevaid järelevaatamisi (Gates, 2015; Rogers, 2020).

Igal juhul võib praegu rääkida üleilmselt, aga ka kodumaiselt muutunud elumaailmast, kus ühtaegu valitseb globaalne integreeritus ja ilmavaateline värvikirevus, fundamentaalsete ideoloogiliste liikumiste vastasseis ning kõiki ühtviisi puudutav pandeemiline humanitaarkriis, hüpermodernse tiigrihüppe edasiviiv jõud ja sellega inimlikult kaasnev kaaluta olek. Kõik see avaldub ja avaldab omakorda jätkuvat mõju nii üleilmsel kui kohalikul tasandil toimuvatele protsessidele, mis muudavad sotsiaalset, majanduslikku, kultuurilist, poliitilist ja usuelulist reaalsust. Kuidas ja kuhu taoline globaal-lokaalne ehk glokaalne maailm edasi liigub ja areneb, on raske ette kujutada (vrd Stetzer 2020c). Isegi meteoroloogilised ilmaennustused võivad mõne päeva või loetud tundidegi möödudes vananeda. 2020. aasta koroonakriisi teine laine ehmatas oma tõsidusega kogu Euroopat Eestimaani välja, vaatamata juba kevadise eriolukorra aegu tehtud ennustustele (Terviseamet 2020). Nii tuleb tahes-tahtmatult teadvustada, et täpsemat ettekujutust (vaba)kogoduslikust elust homses maailmas pole nahunii võimalik luua. Keegi lihtsalt ei tea, millised faktorid ja nende kombinatsioonid inimelu ja maailma veel kujundama hakkavad.

Samal ajal ei peaks hüpoteetilise tulevikupildi visandamist ka tänamatu tööna prügikasti heitma. Kõikvõimalikud arengustsenaariumid ei tegelikustu nagunii. Nende teoreetiline läbimängimine võib aga avardada neis kätkevate seestiste loogikate ja võimaluste paremat mõistmist. Ja miks mitte ka nendega arvestamist. Kasvõi siis (vaba)koguduste elu vaatekohalt nende rajamise ja arenemise loogikale mõeldes. 21. sajand pärast Kristust on parasjagu täisikka jõudnud. Koroonapandeemiline eriolukord on mõjutanud seni loomulikku rada areneda võinud protsesse. Ehk on õige aeg heita pilk tagasivaatepeeglisse, et näha, kust ja kuidas on parasjagu siia välja jõutud, ja sellest lähtuvalt juba küsida, kuhu suunas on tulevikule vastu minnes võimalik edasi liikuda?

IRRELIGIOOSNE NARRATIIV HÜPERMODERNSES MAAILMAS

Aastatuhande vahetusel täheldasid ühiskonnateadlased, kuidas liigutakse modernistlikku selja taha jättes postmodernsesse maailma (Lauristin, Vihalemm 1997; Inglehart 2006). Nüüd analüüsitakse, kuidas postmodernne teeb aset hüpermodernsele (Lipovetsky 2005). Mille poolest erineb postmodernne maailm hüpermodernsest? Gilles Lipovetsky selgitab:

Viis, kuidas minevik on taas moodi läinud, ületab antiikmööbli järeleahvimise ja pärandikultuse ning sellega seotud mälestused. See leiab konkreetse vormi, koguni suurema jõulisusega, vaimsuste ärkamises ja uues identiteedi otsingus. Usuline uuenemine, rahvuslikud ja kohalikud vajadused, etniline ärkamine – kõigis neis varjundeis tunnistavad kaasaaja ühiskonnad nende suuniste tähtsuse esiletõusu, mis viitavad tagasi minevikule, järjepidevuse vajadusele mineviku ja oleviku vahel, igatsusele leida oma juured ja avastada oma ajalugu. Tehnoloogiline ja kaubanduslik globaliseerumine võib esile tuua ajutist homogeensust, samas on tõsiasi, et see ilmneb koos kultuurilise ja religioosse fragmentatsiooni protsessiga, mis ühtaegu mobiliseerib müüte ja algulugusid, sümboliseid pärandeid ning ajaloolisi ja traditsioonilisi väärtusi. (Lipovetsky 2005: 165)

Kui moderniseerunud maailm väärtustas universaalseid lahendeid, mis kehtiksid kõigile kõikjal ühtaegu, ja sekulaar-ratsionaalseid autoriteete,

millega koos tunnistati nii võimu kui vaimuelu tasandil religioossed traditsioonid iganenuks, siis postmodernne maailm individualiseerus, hakkas väärtustama omaenese isikupära, erakordsust, eneseväljendust.² Hüpermodernsel ajastul leitakse end taas sirutuvat minevikupärandi järele, samas püüdes seda lõimida nüüdisaegse ja enneolematuga.

Tegelikult hüpermodernne kosmos taasloobki religioosse domeeni, kuna hüpermodernsus ise loob ebakindlust, kindlate suuniste kadumist, sekulaarutoopiate kadu ja individualistlikku eraldumist sotsiaalsest sidususest. Ebakindlas, kaootilises, atomiseeritud modern-universumis tõusevad esile uued vajadused ühisuse ja tähenduse, turva- ja kuuluvustunde järele: see on uus võimalus usunditele. (Lipovetsky 2005: 167)

Siinkohal tasub meenutada, kuidas koroonapandeemiast tingitud sotsiaalne distantseerumine kinnitas taas puhtinimlikult olulise füüsilise läheduse ja lähedaste suhete ning kogukondliku ühtekuuluvuse ja usaldussideme vajalikkust tervislikuks ja jätkusuutlikuks inimeluks (vrd Akkermann *et al.* 2020: 9–22; Etzioni 2018; Zak 2012). Futuroloogid, psühholoogid, aga ka teised vaimse tervise ja vaimuliku hingeabi eest hoolitsevad spetsialistid ning sotsiaalteadlased leiavad üha enam seoseid nakatumisohu ärahoidmise nimel omavahelise füüsilise distantseerumise vastasmõjust vaimse tervise probleemide kasvuga (Akkermann *et al.* 2020: 9–11; Brooks *et al.* 2020; Holmes *et al.* 2020; Inter-Agency Standing Committee 2020; Martin 2020; Mikomägi, Ots 2020). Loojapäoliselt mitmikolendiks loodud inimene on sotsiaalselt orienteeritud. Selles kätkeb ja avaldub ka inimese vaimsus, spirituaalsus. Nii saame, oleme ja jääme avatuks suhetele T/teisega, otsides, kogedes ning jagades ühist usku, lootust, armastust (Stückelberger 2020: 561–597). Sotsiaalse distantseerituse aegadel läbi kileseina ja -rüü üksteist teretanud, paitanud, emmanud ja kallistanud armastajad ja perekonnad, lapsed ja

² Kuna vanad autoriteedid iseenesest enam ei veennud, kaotasid nad positsioone. Omaaegsed autoriteettekstid või nende tõlgitsemine ja tähendus said uue kuju. Traditsiooniliste kirikute ja koguduste rüpes üleskasvanud ja elama harjunud tunnetasid end postmoderniseerivas sekulaarmaailmas üha enam võõramaalastena. Taoliste arengute taustal sõnastas filosoofiaprofessor Don Asselin juba möödunud sajandi lõpul Katoliikliku filosoofia, realismi ja postmodernsuse dilemma: „Postmodernism kätkeb uskumust, et nagu modernism lahutas meid religioonist, nõnda hävitab postmodernism selle epigooni, moraali; ja nagu modernism ründas hierarhilist korda, olgu teoreetiliselt või praktiliselt, nii arendab postmodernism epistemoloogiat ja eetikat mittehierarhilisena“ (Asselin 1997: 24).

vanavanemad, kooliõpilased ja õpetajad, patsiendid ja meedikud näitasid, kuidas ollakse valmis leidma ja leiutama mis tahes lahendusi läheduse hoidmiseks ja väljendamiseks isegi kõige ebanormaalsemana tunduvates piirsituatsioonides ja eriolukorra tõttu piiratud suhetes (Moos 2020).

Sarnast kogemust jagasid ja kommuniqueerisid kogudusliku elu ümberkorralduste keskel ka Eestimaa kirikute juhid, kes pidid vastutama inimeste turvalisuse ja turvatunde eest olukorras, kus füüsiline kokkusaamine oli takistatud või suisa keelatud, samas kasvas neti-, tele- ja raadioülekannete ja neile kaasaelanute arv.³ Tagantjärele võib tunnistada, et kõige tõhusamat tuge said inimesed eriolukorra ajal usukogukonnas mitte niivõrd frontaalselt loodud ja jälgitud teenistustelt, kuivõrd väiksemates ja personaalsemale suhtlusele avatud (Zoomi)gruppides jagatud osadusest.⁴

Igatahes, ilmalikustumise marss ei vii välja täielikult ratsionaliseeritud maailma, kus religiooni sotsiaalne mõju jätkuvalt kahaneb. Sekularisatsioon ei ole irreligioon; see on ka protsess, mis loob uut viisi religioosse domeeni, mis on deinstitutionaliseerunud, subjektiivne ja tunneteale keskenduv. (Lipovetsky, 2005: 167)

Kui Lipovetsky leiab, et hüpermoderniseerunud maailm loob usuelule „uut viisi domeeni“, siis hüperdistantseerunud maailm loob taolise „uut viisi domeeni“ rakenduse prototüübi, mis aitab visualiseerida ja reflekteerida, millist kuju võib „deinstitutionaliseerunud, subjektiivne ja tunneteale keskenduv“ koguduseelu võtta, kui tuleb arvestada ka n-ö vääramatü jõu (*force majeure*, van *Act of God*) glookaalse mõjuga (n-ö *post-COVID world*) elu üldisel korraldamisel (Smith 2020a; Smith 2020b). Peamine küsimus pole aga niivõrd teoloogiline, olgu akadeemiline või

³ Triin Lillep tõdeb oma EKN-i liikmeskirikute juhtide küsitlust kokku võttes: „Samas kannatasid majanduslikult väikegrupid ja kogudused, kus ei oldud harjutud interneti-ülekannetega. Kirikutes kannatasid ka need kohad, mis osutasid interneti kaudu kõige keerulisemalt tehtavaks, näiteks lastetöö. Preestrite ja pastorikesksed kogudused, kus väikegruppide polnud ja üksteise järgendamine on olnud nõrk, jäid pigem hätta“ (Lillep 2020: 2).

⁴ Triin Lillep leiab EKN-i liikmeskirikute juhtide küsitlemisel: „Ühtpidi on kriisiaeg olnud kirikutele ja kogudustele pärssiv (sakramentidest osasaamine ning füüsiline kokkusaamine), kuid samas loonud uusi võimalusi ning algeid. Sellest küsitlusest on tulnud näiteks erilisel esile väikegruppide tugevus. Sealsetesse toimingutesse ei olnud vaja muudatusi sisse viia ning kui neid tekkiski, sai neid kiirelt mobiliseerida“ (Lillep 2020: 2).

(vaba)kiriklik, kuivõrd praktiline: kuidas kehastada ja osutada kaasini-mesele usus, lootuses ja armastuses puuetundliku Kristuse koguduseihu kohaolu tema elu(tunnetus)maailmas? (vt nt Wright 2020; Stückelberger 2020).

Loomulikult võib küsida, kas ja kui hüpermoderniseerunud võiks Eesti ühiskond täna üleüldse olla ning kuidas peaks koguduseelu selle reaalsusega arvestama? Vastavas diskussioonis tasub kindlasti tähelepanu pöörata iga viie aasta tagant korraldatavas religioonisotsioloogilises uurin-gus „Elust, usust, usuelust“ (2010, 2015) esile tulnud tendentsidele (vt Jõks 2012: 283–317; Jõks 2016: 435–486). 2020. aasta uuring Eesti Kirikute Nõukogu projektijuhi Laur Lilleoja juhtimisel ootab selle artikli kirjuta-misel alles läbiviimist ja analüüsimist. Varasemates uuringutes täheldata-vad tendentsid võimaldavad aga eeldada nii usklikkuse (13% aastal 2010, 20% aastal 2015) ja usulise huvi (21%, 37%) kui ka vaimsuse (2015 koguni 80%) ja sotsiaalse tundlikkuse (64%, 66%) kasvu ühiskonnas, seda eriti kõrgema haridusega linlaste ja mitte-estlaste keskel. Samas ei tähtsustata enam valdavalt institutsionaalset religiooni (24%). Väheneb ateismi osa-tähtsus (7%-lt 6%-le). Viimase uuringu järgi otsiti elulooliselt tähendus-likke suhteid ja vaimset sidet, väärtustades üle kõige perekonda (97%), sõpruskonda (91%), vaba aja veetmist (91%) ja vaimust (80%). Kuidas sel-lise aja vaimus elavat eestimaalast usueluliselt kõnetada?

JEESSUSEST LÄHTUV ERIPALGELINE ELU JA MISSIOON

Saksa teoloog Dietrich Bonhoeffer, kes hukati 1945. aastal 39 aasta vanu-selt tema antinatsistlike vaadete ja sidemete tõttu Gestapo otsusel kuu aega enne Berliini langemist, jättis nüüdisaja maailmale vähemalt kaks olulist pärandit: esiteks oma raamatu jüngerluse hinnast (Bonhoeffer 1958/1995) ja teiseks vanglakirjad, mis on täis ülestähendusi jüngerli-kust elust, teoloogiast ja tulevikust (Bonhoeffer 1943–1945). Nii rääkis ta kujundlikult „täisikka jõudvast maailmast“, kellega ei saa kirik enam suhelda ülalt alla, vaid kui võrdne võrdsega – kahekõnes (vt nt Hauerwas 2004: 43–48; Pugh 2008: 45–161). Oma vanglakirjas „Jumalast ilma religioonita“ jõuab ta religioonituks peetavas maailmas taasavastatava kristotsentrilise elukäsituseni:

Milline on Kiriku (koguduse, kihelkonna, jutlustamise, kristliku elu) tähendus religioonitus maailmas? Kuidas me räägime Jumalast ilma religioonita, teisisõnu lahus ajastust mõjutatud metafüüsilistest eeldustest, ja nii edasi? Kuidas me kõneleme (aga võib-olla ei olegi me enam võimelised neist asjust endisel viisil kõnelema) Jumalast ilmalikul moel? Mil viisil oleme religioonitus ja sekulaarses mõttes kristlased, mil viisil oleme Ekklesia, 'väljakutsutud', mitte kujutledes end religioossena kui eriliselt soosituna, vaid kuuludes täiel määral maailma? Siis ei ole Kristus enam religiooni objekt, vaid midagi hoopis muud, päriselt ja tõeliselt maailma Issand. (Bonhoeffer 1943–1945: 9.04.1944)

Stanley Hauerwas (2004: 48) on üldistanud Bonhoefferi taotluse järgmise osundusega:

Ta püüdis taastada koguduse nähtavust, kuna „see on Jeesuses Kristuses ilmunud Jumala olemuses, et ta võtab maailmas koha sisse“ (Bonhoeffer 1962: 68). Positiivselt väljendatult, Jeesuses Kristuses on Jumal maailmas koha sisse võtnud ja teeb seda jätkuvalt Püha Vaimu töö läbi, kutsudes kogudust üles ustavusele.

Ilmselt ei pruugi vabakogudustel, vähemalt mitte Eesti ühiskonnas, olla seesugust institutsioonilist positsiooni ja kiusatust, nagu ajaloolistel kirikutel, et püüda suhelda kogudusevälise maailmaga ülalt alla (Boeve 2008: 187–209). Küll aga näikse vabakoguduslikus DNA-s olevat kalduvus positsioneerida end ülespoole – lähemale taevale ja taevasele osaduselule – mõttemaailmas, usulis-kõlbelises elutunnetuses, koguduslikus suhtevõrgustikus, evangeelses lähenemises kogudusevälisele inimesele ja ühiskonnale (Kenneson 1999; Wright 2005). Jeesus aga ütleb: „Õppige minult, sest mina olen tasane ja südameilt alandlik“ (Mt 11:29). Sellisena esitab ta sõltumata ajastust eeskujuks olles elukestva õppimise väljakutse. Ta ei pane Jumala-kaugeid inimesi kuidagi paika (kui mitte rääkida variserlik-saduserliku haputaigna eest hoiatamisest, mis kääritab ja kergitab end ja teisi Jeesust ja tema järgijaid paika panema – Mt 16:6) ega ole inimeste suhtes kuidagi üleolev. Vastupidi, ta loob ja hoiab enda ümber alati jumalikult ja inimlikult avatud suhteid, missionaalselt jüngerlikku kogukonda, kus õpitakse läbi elu, mida tähendab olla armastatud oma taevase Isa poolt ja armastada üksteist, nagu tema ise on seda armastust Poja näol osutanud. Kas just seesuguse Jeesust järgiva (vaba)koguduse päralt polevik?

Nüüdisaegsed rahvusvahelised (vaba)kogudusliku elu uuringud kinnitavad, et kui koguduseelu eesmärgiks seatakse pelgalt vaimulik ellujäämine või inimeste ristimine ja kogudusse toomine, siis kogudused kuigi võrd edasi ei arene ega ka suuremalt jaolt ei kasva (vrd nt Schwarz 2002; Rainer 2020). Seevastu kogudused ja uskkonnad, kus tegeletakse algusest peale jüngerliku sihikindlusega iga inimese kasvatamise ja arendamisega „täisealiseks Kristuses“ (kr *teleion en Hristo* Kl 1:28), elamaks Jeesuse sarnaselt viljakat ja paljunemisvõimelist elu, arenevad elujõuliselt ja missiomeelselt edasi (Augland *et al.* 2020: 16–29; Harrington 2014). Kristlik täisealisus ei tähenda seejuures midagi saavutamatu. See pole pelgalt kaunikõlaline ideaal, mis leidub uustestamentlikus sõnavaras inimlikult kättesaamatu suurusena, ega mingi absoluutne täiuslikkus, mis kuulub ainuüksi Jumalale. Täisealisus Kristuses on iga inimese arengu siht ning samamoodi Jeesuse järgi kasvava usu ja kogudusena elamise missionaalne eesmärk: „Meie kuulutame teda, manitsedes iga inimest ja õpetades iga inimest kogu tarkuses, et seada iga inimest Jumala ette täiuslikuna Kristuses. Selleks ka mina näen vaeva ja võitlen tema jõu toimet“ (Kl 1:28–29).

Bonhoefferlikult täiskasvanulikuks saanud maailm näikse Kristuse kogudusele väljakutset esitavat: näha ja näidata usu eesmärgina enamat kui pelgalt inimeste vaimulik ilmaletulek ja ilmaletoomine. Tõsi, sünd on uue eluloo alguseks, ent Jeesuse Vaimus ülevaltsündinud inimelu ja koguduse elu omab suuremat tähendust „väetimest lapsest täisealiseks“ saamise narratiivis (1Kr 3:1; 14:20). Kristuse eesmärk ja „täismehe täisea mõõt“ on, „et me ei oleks enam väetid lapsed, keda pillutab ja kõigutab iga õpetusetuul..., vaid et me tõtt rääkides armastuses kasvaksime kõigiti selle sisse, kes on pea – Kristus“ (Ef 4:13–15). Nii avaldub kristliku elu ja koguduse mõte ning vaimuandide ja koguduslike ülesannete tähendusrikkus mitte iseenele keskenduv, vaid jumalariiklikult missionaalses elus (Bugbee 1995: 45–58). Jeesust järgiv jüngerlik missioon on elluviidav ka 21. sajandil pärast Kristuse sünni, kasvades nii kogudusesiseses kui kogudustevahelises koostöös ümbritseva maailma jaoks tema enese taoliselt puutetundlikus elus Jumala riigi kohaolu täisväärtuslikuks kehastajaks (vrd Lk 6:19; Stassen, Gushee 2003; Stassen 2006).

Täiskasvanulik maailm eeldab täisealisi kristlasi – nii ongi hakatud rõhutama jüngerlusele ja jüngerite tegemisele suunatud usukogukondade

elulisust. Jeesuse suur misjonikäsk oli käsk minna „kõike maailma“ (Mk 16:15) ja teha „jüngriteks kõik rahvad“ (Mt 28:19). Teine oli armastuse käsk, mille kohta kinnitas Jeesus oma ennastohverdava surmaga lõppenud elu viimasel õhtul, et just sellest tunnevad kõik, et ollakse tema jüngrid (Jh 13:34–35). Vabakoguduslik usuliikumine teab ja teadvustab, et jüngerliku armastuse ja armastava jüngerluse väljaelamiseks on vaja mitte niivõrd kõrgkiriklikku pühaduseoreooli ja distantsi, kuivõrd isiklikult puuetundlikke armastavaid jüngerlikke suhteid ja sellistes suhetes elavaid osaduskondi, kogukondi, kogudusi (Harrington 2014; Stassen 2012). Positsiooni hoidev kirikustruktuur ei ole homses maailmas iseene- sest argument.

Uue Testamendi viimases, Ilmutuse raamatus adresseeritud kogudustele Jeesuse nimel läkitatud sõnum toonitab, et kuulataks, „mida Vaim kogudustele ütleb“, muidu peab Issand tulema ja „lökkama su küünlajala tema asemelt ära“ (Ilm 2:5–7). Teisisõnu, kui kogudusel on jätkuv tahe olla „küünlaks küünlajalal“, „valgustatud linnaks mäe otsas“, „soolaks maal“, nagu Jeesus õpetas (Mt 5:13–15), tuleb rohkem kuulatada ja kuulutada teda, mitte iseennast. Muidu võib ju kogudus ja kirikuhoone vormis püsida, ent koguduselt ümbritsevale maailmale valgust andvat küünla- leeki pole enam Kristuse ja maailma jaoks küünlajalal näha. Jeesuse läki- tus oli aga levida „kõike maailma“ (Mk 16:15) ja teha „jüngriteks kõik rahvad“ (Mt 28:19). Ta ise näitas ette, mida ja kuidas võiksid jüngrid mis- sionaalselt jäljendada, luues ikka ja alati enda ümber jumalariiklikult avat- tud ja puuetundliku ruumi. Nagu järgnevalt näeme, siis jätkas ja levis varakristlik kogudus samamoodi tema Vaimus omaaegse paganamaa- ilma keskel. Nii võideti antikristlik maailm Kristuse poolele. Apostlid ja misjonärid, kelle tegevuse mõjul loobus Euroopa hiljem paganluse kultu- sest, pöördudes kristliku usu poole, ei elanud ega surnud abstraktse krist- luse, vaid isikulise Kristuse armastuse nimel (Crislip 2005). Samamoodi lagundas ennastohverdavalt Jeesust järginud usurahvas üle Eestimaa ja selle piiride omaaegset totalitaar-ateistlikku okupatsioonirežiimi, kehas- tades jumalariiklikku alternatiivkultuuri, mis viimselt äratas usku ja usal- dust ka kogudust ümbritsenud inimestes (Pilli 2008; Plaat 2005). Jeesust Issandana tunnistav kogudus tunnetabki end kutsutuna ja läkitatuna elama enamale kui ta ise, olema jumalariiklikult meelestatult ja ajama mitte „oma asja“, vaid edendama Jumala riiki (Schindler 2013; Murray

2004, Roxburgh, Romanuk 2006). Jeesus ütles, et ta annab oma taevase kuningriigi võtmed kogudusele alust rajanud Peetrusele, kes tunnistas, et Jeesus on Messias, elava Jumala Poeg (Mt 16:15–19). Taevariigi võtmed ei keeranud põrguvära vaid inimeste ees lukku, vaid võimaldasid need väravad ja nende väravate taga kinni olnud inimesed valla päästa. Küsimus on, kuidas võiksid jumalariiklikule elule päästvad võtmed tänases ja homses maailmas inimsüdamete, -suhete ja -ühiskondade uksi avada?

JEESUSE KESKSE IDENTITEEDIGA KOHALIKE USUKOGUKONDADE SUHETEST ALGKRISTLUSES

Tänapäeval varieerub koguduseks olemise määratlus ja vorm paljuski lähtuvalt erinevate kristlike konfessioonide käsitustest, seda nii maailmas laiemalt kui ka konkreetsemalt Eestimaal (Rohtmets 2009: 249–282; Au, Ringvee 2007: 13–17, 45–113; Rohtmets 2018: 213–239; Rohtmets 2019: 199–208). On aga loomulik, et iga kristlik uskkond väärtustab ja mõtestab lokaalsetes usukogukondades toimuvat (Engen 1991). Kohaliku koguduseelu kujunemise ja kujundamise ühiseks lähtepunktiks võib pidada Jeesust kesksena järgivat elulaadi, mis sai algkristluses esimeste sajandite vältel juurutatud ja elumääravaks osaks kristlikus identiteedis (Schindler 2013: 17–36). Sellega kaasnesid tugevad omavahelised suhted, mida Jeesuse eeskujul temaga lähedalt elu jaganud jüngrite osaduskonda valimine ja kuulumine kujundlikult ja kujukalt väljendas (Coleman 2019: 21–36). On märkimisväärne, et Jeesus nägi usukogukonda kuulumist kõrgema ühtsussidemena kui sugulussidet bioloogilise perekonnaga, öeldes, et tema ema ja vennad on tõeliselt need, kes teevad Jumala tahtmist (Mk 3:33–35). Samal ajal säilitasid kristlased tähelepanu ja avatuse usukaugete inimeste suhtes (Augland *et al.* 2020: 16–29). Nii kujunes välja kristlikult avatud pere- ja osaduskondlike suhete kultuur, mis hakkas oma avatuses ületama omaaegset perekonna au kesket kultuuri Vahe-mere piirkonnas ning mõjutama ja muutma elu ja suhteid mujalgi, kuhu kristliku elulaadiga inimesed ja osaduskonnad levida ning kogudused tekkida ja juurduda jõudsid (Antson 2018). „Sellest tunnevad kõik, et te olete minu jüngrid, kui te üksteist armastate,“ ütles Jeesus oma eluõhtul järgijatele ülimat armastus- ja jüngriluskäsku edasi andes (Jh 13:35). Nii

elatigi seda välja – isekeskis ning suhetes kaasinimeste ja ühiskonnaga.

Peamiselt kodudes kogunenud kristlike osaduskondade mõju ja misioon oli selgelt laiem kui lokaalne geograafiline tasand (Hemphill 2008: 124–130). Jeesus innustas oma jüngeid olema valmis seni tuttava maha jätma, et minna ka paikkondadesse, millega neil varasem kokkupuude puudus, kohtudes inimestega, kellega neil varasem kokkupuude puudus, ent sedagi jüngrite tegemise eesmärgil ning kollektiivselt (Mt 28:18–20). Varakristliku koguduse lokaalsete usukogukondade omavahelistele tugevatele sidemetele toetuvast ühtsest kristlikust kultuurist annab tunnistust vastastikune hoolimine, mida kogukonnad väljendasid. Näiteks reageeris Antiookia kogudus Jeruusalemma koguduse näljahädast tingitud vajadustes neile materiaalse abi osutamisele, mis oli unikaalne, kuna varem polnud ükski kohalik kogukond tundnud teise neist sadade kilomeetrite kaugusel asuva ning erineva etnilise taustaga grupi käekäigu pärast sellist hoolt ja vastutust, arvestades samas, et enamikul sinna kuulunud liikmetest nendega isiklik kokkupuude üldse puudus (Stanley 2020). Nõnda võimendas tugev kohalik tasand üleilmset kristlikku mõõdet ning katooline (kr *katholon* ‘kõikne’, ‘terve’) kultuur selle sõna algkristlikus tähenduses kandus kiiresti ja laiemalt edasi. Kui siis Augustinus vaatas tagasi varakristlikule ajaloolle, tunnistas ta, et kristlaseks olemist märgistab üle kõige välise sisuline usk, lootus, armastus – just taolist Jeesuse näolist vooruslikku kogukonda kehastades võis Kristuse kogudus valutada pigem inimeste südameid, mitte Rooma impeeriumi (Augustine 2018; Hauerwas, Pinches 1997).

KOGUDUSTE KOGEMUS MUUTLIKE OLUDEGA KOHANEMISEL LÄBI AJALOO

Läbi ajaloo on kristlik kogudus suutnud elu säilitada ja muutlikes tingimustes põlvest põlve edasi viia (Walls 1996: 13–24). Olgu vaenu all vähe-
musgrupina või vabalt valitseva võimuna, on kohalikul usukogukonnad pidanud ikka otsima ja leidma tasakaalu oma identiteedi säilitamise ning muutuvate oludega kohanemise vahel (Tennent 2009: 2–22). Selliste küsimuste ees seisib juba varakristlik kirik, kui juutide ja paganliku taustaga jüngrite vahel tuli otsida ja leida lahendusi praktilisest usuelust

ja kogudusliku elu korraldusest väljakasvanud küsimustele ning probleemidele, andes voli otsustamiseks kohalikule kogudusele (Ap 15:1–35). Kogudused on osutunud jätkusuutlikuks just seal, kus kultuuriliste muutuste suhtes on oldud paindlikud, aga usuliste töekspidamiste suhtes püsikindlate veendumustega (Malphurs 2007: 75–120). George Barna ja Frank Viola (2010: 1–8) näitavad, kuidas on kogudused läbi ajaloo kaldunud identiteeti kujundama lähtudes välisest, sageli suisa paganlikust traditsioonist, mis oma struktuurse lihtsuse ja mõistetavusega võis võtta kesksema koha ning lükata kõrvale tuumväärusliku, mis peitub nähtamatu vundamendina usueluhoone all.

Muutlikud olud pole aga väljakutseid esitanud pelgalt poliitiliste võimude ja võimuvõitluste või kultuuri näol, vaid ka näiteks laiemalt looduskeskkonnas toimunud katastroofide või haiguste kujul. Sellistel aegadel ja sellistes oludes on aga Kristuse järgijad omandanud ja väljendanud oma halastaja-samaarlaslikku nägu ja tegu (vt nt Crislip 2005: 100–142). Kriiside keskel pole küsimus enam pelgalt teoloogiliste tõdede tunneta-mises, vaid jätkusuutlikkuse tagamises prioriteetide seadmise kaudu ehk võime abil eristada primaarset sekundaarsest (Driscoll 2013: 215–246). Kriitilisel hetkel saab elumääravaks küsimus usukogukonna eluvõimest ja sellega seotud enesealalhoiuinstinkti võimekusest end mobiliseerida. Kui see toimub, elu jätkub, kui mitte, siis sureb. Elu jätkusuutlikkus tuleb esile siis, kui ollakse tõeliselt valmis ohvreid tooma: „Tõesti, tõesti, ma ütlen teile, kui nisuiua ei lange maasse ega sure, siis see jääb üksi, aga kui see sureb, siis see kannab palju vilja,“ tõdes Jeesus oma elu lõpul (Jh 12:23–28). Asjata ei öelnud Tertullianus, et märtrite veri on kiriku seeme, väljendades veendumust, et ka kõige keerulisemates oludes elu andmine võib viimselt sünnitada ja edasi viia uut elu (Tertullian 197, L.13). Igal järgneval põlvkonnal on siiski tulnud uuesti ja uuesti küsida, mis on usus aegumatu ja mis mitte, kuna kristlik kogudus on alati ühe põlvkonna kau-gusel väljasuremisest (Griffiths 2009: 1–2).

Aegade jooksul vabakiriklikku traditsiooni lõiminud kogudustes on alates radikaalsest reformatsioonist ikka ja jälle eeskujuks olnud neil aegadel elanud põlvkonnad, mil kristlastel tuli kogeda koletut tagakiusu, ent millest lõppeks tuldi läbi võidukalt ja tugevamalt: loobudes enese-kesksusest Kristuse kesksuse nimel, vormilisest sisulise nimel, ilmalikust võimukusest vaimuliku väe nimel, vihast ja kättemaksust armastuse ja

andeksandmise nimel, õig(l)usenõuetest armuevangeeliumi elluviimise missiooni nimel (Braght 2015; Murphy 2005: 1–76; Shenk 2001; Shenk, Penner 2007: 6–84). Nii on koguduste ja kristlaste elu rasketel aegadel puhastunud ebapühast ja ebavajalikust. Teisejärguline pole esmatähtis. Ainuüksi kõige peamisele keskendudes on kogudused ja kristlased pühendunud elutähtsale, ilma milleta kaotaks kristlik usk oma sisu.

Alan Hirsch (2006) on näidanud, et tagakiusatud kristlaskond kasvab tänapäevalgi seeläbi, et ahistustes tuleb kõik kõrvaline kõrvale jätta ning keskenduda ainiti peamisele – Jeesuse Issandaks olemisele ning kõige lihtsamal vormil elujõulisele ja paljunemisvõimelisele koguduslikule elule, mis tavaliselt leiab oma väljenduse väiksemates missionaalsetes osaduskondades elumuutva mõjuga jüngerlikes suhetes. Koguduseks olemise latti ei seata siis üleliia nõudlikule kõrgusele, kuna kõrgemad nõudmised on esitatud Jeesust järgivale jüngerlikule elule, mitte atraktiivse teenistuse korraldamisele, mida kristlased tavaolukordades omavahelistel kokkusaamistel tavatsevad hinnata (Hirsch 2006: 101–126). Healoluühiskondades kiputakse aga kristlusega seostama või suisa vaidlus- ja võitlusaineks muutma eheda jüngerluse seisukohalt üsnagi sekundaarseid küsimusi, nagu kellegi kirikuvääriline riietumismood, või suisa ebaotstarbekaid vorme ja norme, nagu kirikusaali disain, istekohtade asetus vms. Nii võidakse usueluliselt ebaolulist ületähtsustada ja jüngerlikult olulist alahinnata. Ühe valulisema näitena on aastakümneid väldanud vaidlused jumalateenistuse sisustamise ja koguduselaulu stiilide üle, mida angloameerika maailmas on hakatud kutsuma ülistussõdadeks (*‘Worship Wars’* – Dawn 1995; Greenslade 2009).

Tasus aga vaid üleilmsel koroonapandeemial ühiskonda ja kogudusele sisse murda, kui ühtäkki kõik see, mille üle seni päid oli murtud, näis korraga marginaalne, ja see, mis seni üleüldse pähe polnud turgatanud, oli üleöö eksistentsiaalselt kriitiline. Korraga võis eluotlikuks saada mis tahes laulu laulmine mis tahes kirikuruumis mis tahes koguduse elus (vt nt MacIntyre 2020). On selge, et taoline kriis sel(g)itab, millised kogudused osutuvad jätkusuutlikuks ja millised kaotavad elujõus. Sellest kogemusest lähtuvalt ongi üle maailma aktualiseerunud diskussioon, millisena peaks (olgu siis, vaba)koguduste elu ja tegevust visandama ja missioonikesksete muudatustega edasi viima ja arendama, et kogudused täidaksid sõltumata ajast ja olust oma jüngerlikku ja evangeelset missiooni, oleksid

terved ning elujõulised, teeniksid Jumalat ja inimesi ning kujuneksid ühiskonnale jumalariiklikuks õnnistuseks (Annan, Aten, Louissaint 2020; MacDonald *et al.* 2020; Moore, Wegner, Yang 2020; Rainer 2020; Roxburgh, Romanuk 2006; Stetzer 2020a; Stetzer 2020b; Stückelberger 2020). Kuidas selleni Eestis jõuda, järgnev analüüsibki.

EESTI VABAKOGUDUSTE ARENGULOOST MUUTUSTELE REAGEERIMISE PINGEVÄLJAL

„Millal jõudis ristiusk Eestisse?“ küsib akadeemik Toomas Paul oma suurteoses „Eesti piiblitõlke ajalugu“ (Paul 1999: 37) ja vastab toomaspaulliku riikalikkusega: „On võimalik, et tõeline (ehtne, algne, piibellik jne) ristiusk ei ole veel Eestisse jõudnud. Maailmas ei ole „üht püha üleüldist kirikut“ (*una sancta Ecclesia catholica*), vaid konfessioonid, mis kogu aja on muutunud ja muutuvad. Üks ei tunnista ühte, teine teist õigeks“ (Paul 1999: 38).⁵ Loomulikult arutleb Paul sel teemal edasi ja tõdeb baptistkoguduste ajaloolase Toivo Pilli (1997: 28–32) tööle viidates, et baptistidest alguse saanud vabakogudusliku usu arengulugu on samamoodi „käänuliseks“ osutunud: „Nüüdsest on aga nendestki saanud Eesti Kirikute Nõukogu reaaliikmed ja neilgi on siin oma käänuline ajalugu“ (Paul 1999: 37). Siiski jätab lugupeetud akadeemik õhku teema, mille üle edasi arutleda. Nimelt, kui tõepoolest „ei ole „üht püha üleüldist kirikut“ (*una sancta Ecclesia catholica*), vaid konfessioonid, mis kogu aja on muutunud

⁵ Toomas Paul (1999: 37) osundab oma mõttekäigu näitlikustamiseks kolme autorit: C. R. Jakobson vastas: „„Kristlaste“ väljaspidise kiriku naad kül meie maale töid, kõige tema hirmsa seltsilistega, aga Jeesuse Kristuse vaimu naad meile ei toonud; seda neil enestelgi ei olnud. Mis meie rahva seas õigest risti-usust, kes ennast armastuse teudes ülesnäitab, olemas on, seda on talle kõik eesti vendadest enestest saanud. Nimelt hakkas see õige tulukene vennaste kogudustega meie maal paistma“ (Jakobson 1991: 30–31). Jaanus Plaat on sama meelt: „... alles vennasteliikumise kaudu viidi edukalt ellu reformatsiooni üks põhimõtteid: teha Piiblit põhinev ristiusk maarahvale arusaadavaks ja omaseks ning senine paganluse ja katoliku süngretistlik uskumustesüsteem hakkaski asenduma kristliku vagadusega“ (Plaat 1999: 278). Kuid Karl Kaups kinnitas: „Vennastekogudus moodustas ainult ühe erinurga riigikirikus, jäädes selle kiriku tervikusse püsima. Enne baptismi tulekut Eestis usklikkogudust kui ühtlast tervikut ei olnud. Eesnimetatud vaimuliikumisest organiseeriti siin baptisti kogudused, esimesed usklik- ja uustestamentlikud kogudused Eestis. Nii tuli tõeline kristlus Eestisse esmakordselt alles baptisti koguduste moodustamisel, kui nii öelda julgeme“ (Kaups 1934a: 11–12).

ja muutuvad“, siis kuidas on eestimaised vabakogudused ajas muutunud ja muutuvad? Kes või mis on selle muutumisprotsessi mõjutajad? On's tänaseks Eestis „oma käänulise ajalooga“ väljakujunenud vabakogudused pigem reaktiivsed (muutudes välistingimuste muutudes) või proaktiivsed (ise muudatusi endas ja enda ümber esile kutsudes)? Ajaloolaste tööd võivad diskussiooni lisada väärtuslikku informatsiooni (vt nt Pilli 2005; Pilli 2007; Pilli 2008; Pilli, Linder 2009; Pilli 2009; Rimmel 2000b; Rimmel 2002; Rimmel 2009; Rimmel 2011; Tammo 1998). Ent „väärtuslikku re-formatsiooni“ (*Ecclesia semper reformanda est* tähenduses, et 'kogudust tuleb alati reformeerida', kui parafraseerida Karl Barthi laenu Augustinuselt, Mahlmann 2010: 382–441) on võimalik diskuteerida ja ellu viia vaid minevikust edasiminevas olevikus ja tulevikus. Nii võikski järgnevat visandada.

Kristluse jõudmisest Eesti aladele on siiani jutustatud läbi kahe omavahel põimunud narratiivi. Nii on mõlemad imbinud eestlaste rahvusliku ühismälu süvakihtidesse. Ühes elavad Henriku Liivimaa Kroonika kirjeldused risti(mis)usu kuulutustööst Jumala viinamäetöölise hella hoolitsuse all kasvanud viinapuu kujundikeele (Henrik 2016; Kaljundi 2004). Teises kirjeldatakse kohaliku rahva koletut kannatustelugu, kus kuritarvitati ürgset eestlaslikku aimdust inimväärikusest ja usuvabadusest (Loorits 1948: 77–78; Loorits 1951: 52–58; Vööbus 2011: 7–26). Nii kutsuvad kuuldused kristliku evangeeliumi kuulutusest tänini esile vastakaid seoseid ja suhtumisi, eriti nõukogudeaegse totalitaar-ateistliku okupatsioonirežiimi ideoloogilise propaganda vaimus loodud kultusfilmi „Viimne reliikvia“ kirikuvastases semiootikas, mis edastas refräänina korduva laulutekstiga „Põgene, vaba laps, see on ainus võimalus!“ paralleelselt kaht sõnumit: usust kiriku orjastavaist kütkeist vabanemisse isiklikus ja ühist vabadust okupeerinud jõudude küüsisst pääsemisse terve rahva eluloos (Kotta 2012: 1661–1684).

19. sajandi lõpu- ja 20. sajandi avakümnenditest esile tõusnud vabakoguduslike ärkamisliikumiste narratiivi on aga jutustatud kui eestimaist alternatiivi omaaegse tsaaririigi ja õigeusu venepärasusele ning luterliku kiriku saksapärasusele. Karl Kaups (1934a: 10–15; 1934b) argumenteeris veel Eesti Vabariigi usuvabadusaegade avanedeski, et vaimulikud ärkamised ja isiklikud usulised pöördumiselamused olid sügavalt eestipärase evangeelse kuulutuse mõistmise ja edasiandmise vili, kuna isiklike

usulistest kogemustest igatsuste lainest sai elumuutev usuliikumine, mis rajas ja arendas iseseisvate koguduste elu ja võrgustikku üle Eestimaa. Võib siiski märkida, et seesama evangeeliumi vägi puudutas siinmail esmalt Rootsist tulnud luterliku taustaga misjonäride-õpetajate kaudu rannarootslasi ja alles seejärel pääses valla nn Läänemaa ärkamisena eestlaste keskel. Nendest osa eraldus – vastupidiselt juba tuntud vennastekoguduste kodustele palvekogunemistele – ametlikult luterlikust kirikust ning rajas ja arendas edasi omaette koguduslikku elu, mis sai omakorda märkimisväärselt mõjutatud vahetutest kontaktidest Peterburi ja Riia sakslaste baptistikoguduste ja nende juhtidega (Bärenson 2009: 20–32). Nii sai eesti vabakoguduste evangeelne läkitusteadvus sünergilises võrgustikus jätkuvat innostust ning osutus väiksemate usukogukondade ühise liikumisenähtumiseks ja jätkusuutlikumaks kui paarkümmend aastat varem Saaremaal esimese baptisti usku evangelistina vennastekoguduste keskel üksiküritajalikult oma kuulutustööd teinud Lorenz Johannes Schwan.⁶

Igatahes aitas vennastekoguduste võrgustik vahetult kaasa evangeeliumi kuulutuse levikule üle maa järgnenud aastakümnetel. Vabakoguduslik rõõmusõnum elumuutvast usust levis ja kandis vilja juba eri paigus tekkinud ja osaduskondlikult arenenud ning lõpuks selgepiirilise kogudusliku kuju võtnud usulise ärkamise jätkulainetel. Hilisemas Eesti Vabariigi tekke- ja usuvabaduse arenguloos oli nõnda väljakujunenud prii- ja baptistikoguduste, evangeeliumi kristlaste vabakoguduste, nelipühilaste ja metodistide koguduste ning adventkoguduste võrgustikel märkimisväärt roll, kuna usulistest liikumistest keskmes oli lisaks isikliku usukogemuse ja selle väljendamise vabaduse rõhutamisele ka kohalike kogukondade soov oma elu, usku ja usuelu ise korraldada (Rohtmets 2018: 17–72; Rohtmets 2019: 66–69). Nii iseloomustab veendumus koguduste autonoomiast ja vabatahtlikust missionaalsest koostööst vabakoguduslikku elu, kuulutust ja õpetust tänaseni.

⁶ Ajaloolane Aldur Vunk (2009) kirjutab: „Ennast tutvustas see kuulutaja luteri pastorile kui „Johannes Schwan, oma kutsumuselt Evangeeliumi teener, oma erialalt maamööta“ ja oma kuulutamise põhjuseks viitas Ap 4:19–20 ja 5:29–42. Virumaal maamööta kutse omandanud 41-aastane Schwan saabus Saaremaale talude päriksostmise laine hakul. Ta asus korterisse Mustjala kihelkonna Vöhma külas. Selles piirkonnas elas 800 inimest ja asus vennastekoguduse Lauri palvemaja. Seal Schwan pühapäeviti ka kuulutas. Hesse sõnul oli Schwani tervitatud ka Mustjala kihelkonna ülejäänud kolmes hernhuutlaste palvemajas ja temast teati kõigis Saaremaa 20 palvemajas.“

Nõukogude okupatsiooni aeg tõi ja lõi usuvabadusse totaalised pii-rangud nii vabakoguduste elus ja tegevuses kui ka luteri ja õigeusu kiri-kute toimimises (Pilli, Valk 2005: 89–127; Plaat 2005: 128–159). Eesti vabakoguduste vastupanu nõukogude religioonipoliitikale uurinud ning luterlaste ja õigeusklike olukorraga võrrelnud Jaanus Plaat tõdeb:

Vabakogudused suutsid oma aktiivset liikmeskonda nõukogude ajal paremini säilitada kui luterlik ja õigeusu kirik. Sellel on hulk põhju-seid: vabakogudustele iseloomulik usklikkoguduse põhimõte, inten-siivsemate usutunnetega inimeste suurem vastuseis repressioonidele, noorte suurem osakaal. (...) Üks peapõhjusti vabakoguduste suuremas vastupanuvõimes sekularisatsioonile seisneb nende suuremas hoolitsus-es liikmete eest ja grupiga seotuse pidevas tugevdamises. Eestis tuleb ühtehoidva usugrupi ja selle liidrite suurem mõju inimestele esile just väiksemate vabakoguduste puhul. Palju olenes ka vaimuliku olemas-olust ja võimetest. Pärast usule ärkamist ja grupiga liitumist on ka vaba-kogudustes nõukogude ajal paljud ärganud peagi ise ära langenud. Siiski on suutnud oma liikmeid grupiga rohkem seotuna hoida just need vaba-kogudused, mis pööravad suurt tähelepanu koguduse osadusele. Samas ei ole põhjust rõhutada Eesti vabakoguduste erilist tugevust nõukogude ajal. Vabakoguduste olukord paistab suhteliselt hea ainult võrdluses luterliku ja õigeusu kirikuga, mis osutusid üllatavalt nõrkadeks. (Plaat 2005: 155–156)

Plaat osutab olulisele tõsiasjale, mis näikse lisanud vabakogudustele sees-mist elujõudu ja tugevust ning jüngerlikku ja missionaalset jätkusuutlik-kust nii 20. sajandi totalitaar-ateistliku okupatsioonirežiimi aegu kui ka enne ja pärast seda. Nimelt tuleb elumääravana esile mitte niivõrd formaalne koguduse liikmelisus, kuivõrd sisuline lõimitus vabakoguduslike väiksemate osaduskondade suhtevõrgustikuga, kus inimesed omandavad lähedasemad inimlikud suhted ning kindlamad kristlikud veendumused, millest lähtuvalt on võimalik uskuda, kogeda ning jagada oma usku täis-väärtusliku elu võimalikkusse ka valdavate ühiskondlike trendide suhtes alternatiivi pakkunud maailmavaatelises nägemuses. Selleks oldi jünger-likult ettevalmistatud juba 19. ja 20. sajandi vahetuse tsaaririigi oludest väljakasvanud vabakoguduslikus apologetikas, mida pärandati, aren-dati ja rakendati edasi põlvest põlve ka enne ja pärast Teist maailma-sõda, küüditamiste ja repressioonide aegu, ideoloogilise stagneerumise

ja perestroika tuleku aegadel. „Vabakogudustel oli ka pikaajalisem kogemus pingelisest vahekorra riigiga,“ lisab Plaat (2005: 155). Aga viimselt väljendati apologetilist sõnumit mitte niivõrd ratsionaalsetes argumentides ajavaimu valitsenud võimuideoloogia vastu, kuivõrd teises V/vaimus loodud kogodusliku narratiivi kehastamises keset usuvae nulikku ühiskonda, kus paljud mõtlesid veel vaid omaenese naha säästmisele. Usujulge narratiivi jutustamine jätkus kõigele vaatamata, olgu kõnes või kõnekate lugude ja laulude keeles, kuni vabasse maailma jõudnud Eesti eluni välja, mil muutus kontekst ja koos sellega apologetilise sõnumi iseloom (Remmel 2000b: 65; Remmel 2011: 235–238).

Laulva revolutsiooni aegu sündinud ja vabas ühiskonnas üleskasvanud noorem põlvkond võis aastatuhandevahetuse järel juba ise koguduseelus kaasa lüües ning kaasaegsemaid eluvorme ja uusi kogudusi visandades tõdeda, et omal ajal sissevõetud kaitsepositsioon ja võõristus kogudusevälises sekulaarses maailmas toimuva suhtes kogudust enam ei teeninud ega missionaalselt edendanud. Muudatused osutusid vältimatuks, ent mitte kergeks, ja seda mitte ainuüksi vormiliselt, vaid ka sisuliselt. Eesti taasiseseisvumise ja euroopastumise keskel tuli kogudustel end ja oma positsiooni ühtäkki uuesti mõtestada. Varasemate kaitsepositsioonide asemel pidid nüüd olema, piltlikult väljendudes, koguduste ukсед inimeste ees pärani lahti. Hiljem on tõdetud, et 1990. aastate alguse usulise avatuse potentsiaali ei osatud kogudustes õigesti ära kasutada. Kirikuajalooliselt tagakiusu- ja kriisiaegadele iseloomulikku vertikaalset ja frontaalset koguduseelu juhtimise ja korraldamise mudelit rakendades oli koguduste kiire kasvu faasis jäänud strateegilise tähelepanu fookusest välja nii algkristlikus kui vabakogoduslikus elus, aga ka näiteks põrandaluses lastetöös tavaliselt kasutatud väikerühmade kogunemised. Need võinuks vabalt kristlikku osaduselu võimestada ja anda sellele jüngerlikult elumäärava tähenduse, rääkimata missionaalsest ja pastoraalsest funktsioonist ning uute kogudusetööle pühendunud juhtide kasvulavast. 1990. aastate teisel poolel hakkas usuline huvi ühiskonnas aset andma kasvavale majanduslikule huvile ning liberaalse turumajandusega harjunud inimeste silmis usklike autoriteet pigem kahanema ja umbusklike oma kasvama. Mida leigemaks suhtumine kristlusse ja kristlastesse muutus, seda enam hakkasid kogudused kaugenema neid ümbritsevast kultuurist. Uute oludega kohanemisel kaitsepositsiooni hoidvate koguduste

kujundiks võib loomariigi näitel pidada siili. Tema taktikat iseloomustab paigale jäämine ja kaitsvate okaste väljaajamine, mis võib küll mõne välise loomse ohu puhul aidata, ent osutada surmavalt ohtlikuks taktikaks, kui siil jääb liikumatult seisma tema poole tormava sõiduki teel (Paas 2016: 199). Taoline oht võib varitseda ka kogudusi, kes kipuvad ajas ainiti truuks jääma sellele, mis neid on kunagi edasi aidanud, küsimata, mis võiks uudsel ajal, näiteks digiajastul, saada, olla ja jääda inimeste ja ühiskonna elus määravaks. Ümbritsev maailm võib muutuda kiiremini kui paljude koguduste sisene põlvkondade (info)vahetus. Kus aga küpsema põlvkonna juhid on lähtunud jüngerlikult elukestva õppimise vajadusest ning noorema põlvkonnaga kontakti hoides nende kogoduslikku esiletõusu võimestanud, on usujulge missiooniteadlikkus kasvanud, koos sellega koguduste võime lõimida uusi inimesi ja järgmisi põlvkondi ning edendada uute koguduste rajamist ja emakogudustele uue hingamise leidmist.⁷

2020. aasta üleilmne koroonakriis on pannud proovile tugevamadki kogudused ja konfessioonid nii maailmas kui ka Eestis. Omaaegne Eesti EKB Koguduste Liidu juht, teoloog ja kirikuloolane Robert Võsu toonitas uute koguduste rajamise vajadust ja tähendusrikkust 21. sajandil (Rommel 1992). Samas tões ta, et sõjaeelse Eesti Wabariigi aegsed vabakogudused ei osanud ette näha äkiliselt maad võtnud totalitaar-ateistliku okupatsioonirežiimi ja sellega kaasnenud usklige ja koguduste repressioonide aega ega selleks ette valmistuda. Paljudel linnakogudustel olid tollal väiksemates asulates ja maakohtades oma tööpunktid, nagu misjonijaamad või koguduste rajamise algatused, millest vaid väheseid legaliseeriti koguduste registris. Nii oli mugavam toimetada. Nõukogude

⁷ Eesti Vabariigi sajanda juubeli väljaandes „Eesti usuolu 100 aastat“ kirjutab Priit Rohtmets (2019: 207): „Vabakogudused on ühiskonnale avatud ning väga aktiivsed kaasa rääkima kõlblust ja moraalil puudutatavates küsimustes. See on neis organisatsioonides tõstatanud küsimuse, kuidas avatud maailmas alal hoida oma senist identiteeti. See on seda aktuaalsem, et sajandi vahetudes vahetus ka vabakogudustes vanem juhtide põlvkond nooremate vastu. Oma osa on aga selleski, et vabakogudustes on säilinud äratusliikumise taust ning see on nende juurde tänapäeval toonud noori, kes on aluse pannud uutele kogudustele (3D kogudus, Ristee kogudus), mille töövormid ja vaimulaad erinevad senisest. Äratusliikumise piiblikeadne mõtlemine, aktiivsus ja sidumine praktilise eluga on võimaldanud noori kaasata. Vabakoguduste liikmeskond on nende enda hinnangul Eesti iseseisvuse taastamise järel kasvanud. Vabakirikuteest kõige suurem on Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liit, mille täiskasvanud liikmeid on 2018. aasta seisuga 6489.“

okupatsioonivõimu repressioonide roomikud lõpetasid aga kõigepealt just selliste üksuste elu, keelates taolistes kohtades koguduslikud kooskäimised. Ametlikult tunnustatud kogudusi nii kergelt sulgeda ei saadud.

Koroonakriisi ei saa küll võrrelda omaaegse usulise tagakiusamise ega väikegruppide võrgustikel põhinevaid koguduslikke kärjestruktuure omal ajal ametlikult registreeritud koguduste tegevusega. Ent tüpoloogiliselt on nad siiski võrreldavad. Ootamatu kriis võib oma järellainetustega uhtuda hõlpsamini ära just sellised koguduslikud eluvormid, mida ei ole osatud või tahtud primaarseks pidada. Sekundaarsena tunduv võib uutest oludes aga kujuneda enneolematult tähtsaks. Olgu kogudusliku osaduse võimaldamine „hästitempereeritud“ väikegruppide või digitaalkommunikatsiooni võrgustike kaudu. Kes selle enne ära tabab, restruktureerib oma arusaamise ja tegevuse pikemas eluplaanis jätkusuutlikkuse tagamiseks. Vastasel juhul võidakse kriisi järel leida end täielikke kaotusi kandnuna.

EESTI (VABA)KOGUDUSLIK ELUMAASTIK COVID-19 PIIRANGUTE EEL JA AJAL

Enne koroonakriisi algust valitses Eesti (vaba)kogudustes üldiselt stabiilsus, mõnevõrra isegi usuline unisus (Ringvee 2007). Väga sekulaarses taasiseseisvunud Eestis toimusid küll kultuurilised muutused ajaliselt kiiresti, ent mitte niivõrd äkitselt, et millelegi murrangulisele osutada. Järk-järgult kahanes aga kristlik mõju, millega kogudused aja jooksul leppisid (Kurg 2010: 39–43). Samu trende kinnitasid ka regulaarsed uurinud „Elust, usust, usuelust“ (Jöks 2016). Suur osa koguduste tähelepanust kandus pigem olemasoleva säilitamisele, vähem millegi värskeloomisele või visandamisele. Sellega kaasnes üldine evangeelse innukuse langus, mida iseloomustas leppimine faktiga, et kristlus jääbki vähe-musse (Kurg 2010: 89–93). Kogudused kogesid, kuidas nende kultuur eristub üha enam ühiskonnast ning see raskendas dialoogi veelgi. Siiski suutsid kogudused, kes elasid missionaalsemalt, mõju avaldada ja see-läbi kasvada. Lisaks tuleb mainida, et kasv toimus peamiselt uute kogu-duste keskel ning linnastumise tagajärjel demograafiliste trendide suhtes relevantsetes kogudustes (Kivinukk 2018: 11–15). Sageli iseloomustas

neid seesmine kärjestruktuur, millega sarnaneti rohkem horisontaalselt orgaanilisele liikumisele kui vertikaalselt frontaalse juhtimisega organisatsioonile (Väljamäe 2016: 30–36; Pöör 2018: 13–18).

Samal ajal elasid kogudused otsekui omapärasel „usuvabaduse paradiisil“ (Raudvassar 2019). Selle kaasnähe oli individualistliku mõtte- ja elulaadi levik. Igaüks võis keskenduda pigem iseendale ja meeldivale. See lõi inimeste ellu ja elukäsitusse võrreldes kristliku kultuuriga teatud distantsi. Mõni kuu enne koroonaviiruse eriolukorra kehtestamist tõdeti oikumeenilisel usuvabaduse konverentsil riigikogus: „Eestis valitseb eeskujulik usuvabadus. Kujundlikult nimetati seda usuvabaduse paradiisiks, milles elamine soosib paraku usulist ükskõiksust ning on kokkuvõttes väljakutseks kõigile kristlastele. Vabadus ei ole ainult õigus, vaid ka kohustus“ (Raudvassar 2019). Inimeste väärtusahel kujunes üha erinevamaks kristlastele igiomasest (Kilemit 2020: 54–59). Valikute paljusus tähendas samas elutempo tihenemist ning kogudustel oli sellest lähtuvalt raske inimeste tähelepanu nimel konkureerida ja oma sõnumit selgelt nähtavamaks-kuuldavamaks teha. Digikeeles suhtlemisest kujunes pöördumatu trend, mille osatähtsus ajas kasvas, ent polnud veel muutunud möödapääsmatuks elutingimuseks (Põldaru 2019: 48–56). Nii iseloomustas inimesi üha väiksem pühendumine millelegi-kellelegi püsikindlale. See avaldus eri eluvaldkondades, eriti tugevalt aga noorte hulgas (Schihalejev *et al.* 2016: 262–280).

2019. aasta lõpus Hiinas Wuhanis alguse saanud COVID-19 pandeemia esimene nakatunu registreeriti Eestis 27. veebruaril 2020 (BNS 2020, 7:38). Sellele järgnes ennenägematu üleriigiline liikumis- ja kogunemispiirangute kehtestamine, mille sarnast polnud varem Eesti Vabariigis nähtud (Riigi Teataja 2020, nr 76), rääkimata muust maailmast. Nagu teisedki kogunemised, keelati ka kogudustel koos käia, et minimaliseerida inimeste riski haigestuda. Kuna tegemist polnud poliitilise aktsiooniga ühe usugrupi suhtes, vaid meditsiinilise kriisiga, olid ka kogudused unikaalses olukorras. Keskeks ei saanud mitte usuliste kokkusaamiste läbiviimine, vaid reaalsete elude säilitamine, mida kristlus selgelt väärtustab (Veach, Mason 1987: 86–87). Kogudused olid keerulises seisus, kuna tavapärased tegevusprotsessid ja kommunikatsioonikanalid tuli ümber mõtestada. Ehkki lõpuks vältas eriolukord vaid kaheksa ja pool nädalat, ei teadnud selle alguses keegi, milline saab olema lõpptulem, ja

see tähendas, et keegi ei saanud ka selleks lõpuni valmis olla, kuigi valituse kinnitas, et COVID-19 levikust põhjustatud olukorrast väljumise strateegia „eesmärk on tulla kriisist välja tugevama ja ühtehoidvama ühiskonnana“ (Eesti Vabariigi Valitsus 2020).

2020. aasta oktoobris viis Triin Lillep (2020) Eesti Kirikute Nõukogu liikmeskirikute juhtide hulgas läbi küsitluse, et uurida kevadise eriolukorra aegset ja järgset elu Eestimaa kirikutes ja kogudustes. Järgnev pakub sissevaateid ja väljavõtteid kogutud andmetest. Kuigi küsitlus ei analüüsinud üksikute koguduste elus toimunut, tõi see siiski esile olulisi üldistusi, mis lõpuks kirjeldavad ka kohaliku koguduse elu. Samas võib leida, et mõni kogudus oli teistest paremas situatsioonis. Hästi suutsid selles olukorras toimida eelkõige kogudused, kes olid loonud digitaalseid eeldusi ja osaduskondlikke elurütme (Chow, Kurlberg 2020; Rimmel, J. 2020b). Need aga, kellele oli olnud keskem koguduse füüsiline asukoht ja annetuste kogumine sularahas, sattusid keerulisse seisusse, mille pärast pöörduti abisaamiseks ka riigi poole (Solman, Lugna 2020a; Solman, Lugna 2020b). See kõik tõi esile küsimusi laiemas plaanis: mis või kes kogudus täpselt on ning kuidas ta peaks tagama oma jätkusuutlikkuse? (Rimmel, J. 2020c).

Eesti koguduste positiivsed muutused eriolukorras

Triin Lillep (2020) leidis, et üheks suurimaks positiivseks tunnuseks eriolukorras võib pidada üksteisemõistmist valitseva olukorra suhtes. See oli tõsi Eesti tasandil, aga ka globaalselt. Situatsioonis, kus kõik inimesed olid surutud oma kodudesse, tekkis ühtsustunne oluliselt lihtsamalt, ka üksteise suhtes usuliselt kaugel olijatega. Sellest lähtuvalt oli ka kogudustel lihtsam tavalist inimest tema reaalsuses kohata ja kõnetada, kuna ühtäkki tajuti sarnaseid väljakutseid. See oli eriline ajaline aken usu, lootuse ja armastuse sõnumite edasiandmiseks, mis aga sulgus kohe kriisijärgsel suvel. Võib ka öelda, et koroonakriis survestas kogudusi juhtkondade tasandil tõsist koostööd tegema ning sidusust suurendama. Laiemalt toimus ka kirikuteülene koostöö ning kristlaskond moodustas ühtsema teraviku. Kriisiolukordadele ongi iseloomulik suurem mobiliseeritus, tsentraliseeritus ja tõhusam ülalt alla juhtimine. Oli ka rahvusvahelist suhtlust ja üksteise toetamist üle piiride, kui mõni kogudus saatis abi välismaal

veelgi raskemasse olukorda sattunutele. Situatsioon võis muutuda päevadega ning koguduseliikmed ootasid selgust. Lisaks pani kriis kesken-duma eluliselt olulisele, teisejärgulised teemad jäeti tagaplaanile (Lillep 2020).

Positiivse muutusena saab välja tuua ka digihüppe ehk digitaalsete muudatuste juhtimise ja kiire kohanemise nende muudatustega paljudes kogudustes üle Eesti, kus hakati YouTube'i või Facebook'i põhiseid live-teenistusi edastama. Siiski ei leidnud see aset kõigis kogudustes, kuna sellele valdkonnale polnud varem kuigivõrd tähelepanu pööratud. Sisuliselt heaks näiteks oli nelipühilaste kogudus, kes käivitas lisaks ülekannetele avalike reklaamipindade odavnemise aegu linnaruumis suurema visuaal-kampaania. Plakatid said ja jäid üles mitmeks nädalaks, kuna muud reklaamitellimused vähenesid, muutus kristlik sõnum eriolukorra ajal nähtavamaks ja kuuldavamaks (Rommel, J. 2020a). Samal ajal kasvas ERR-i igahommikuste raadiopalvuste kuulajaskond. Pühapäeva hommikuti suletud kirikutesse mineku asemel sai rahvas jälgida ERR-i telestuudiot üle kantud oikumeeniliselt koordineeritud „Püha päeva palvusi“ (Viilup 2020).

Eriolukord äratas ühiskonnas üles soikunud usulised otsingud ja vaimuliku huvi. Kuna sotsiaalministeerium oli just tööle võtnud peakaplani ja vanemkaplani, kujunesid neist võtmelise tähtsusega töötajad kriisiabi ja hingehoiu telefonide käivitamisel ning hooldekodudesse kaplanite ja hingehoidjate leidmisel (Soobik 2020). 3D koguduse algatatud häkatoni töö tulemusena loodi koostöös Eesti Kirikute Nõukoguga kristlik hingehoiu platvorm sinuabi.ee, ühendamiseks ja vahendamaks koroonakriisis haavatavasse olukorda sattunud või vaimse pingele all kannatanud inimestele professionaalse abi saamiseks üle poolesaja kontakti ja nõustamisvõimaluse. Kirikutevahelises koostöös aidati lahendada muidki probleeme, näiteks vahendada kogudustele kaitsemaske ja desinfitseerimisvahendeid, mida sel ajal polnud võimalik hankida. Vaimulikud teenisid koguduste liikmeid privaatsemalt ja ühiskonda laiemalt alandliku ja palvemeelse suhtumise ning vajaliku abiga, mida oli võimalik osutada, kuni koroonakriisi augu paratamatult lahkunute matusteni (Lillep 2020).

Eesti koguduste negatiivsed muutused eriolukorras

Triin Lillep (2020) leidis Eesti kristlike konfessioonide juhte küsitledes koroonakriisi kontrolli alla saamise püüga seoses ka probleemseid aspekte. Valitsuse kehtestatud piirangud koguduste elule ja tööle tõstasid nii teoloogilisi kui juriidilisi küsimusi, samuti küsitavusi üldise usuvabaduse tagamise seisukohalt. Näiteks jätkati ühes koguduses salaja kodust kooskäimist, kinnitas Lillepi küsitlusele vastates ühe EKN-i liikmeskiriku juht (Lillep 2020). Nende inimeste jaoks näis piirangute kehtestamine minevat vastuollu usuvabaduse põhimõttega, kuna teoloogiliselt ei näinud nad probleemi tulla väiksema usugrupina kokku ka väljaspool pühakoda. Siiski näis taoline käitumismuster Eesti oludes pigem erandlikuna isegi kõnealuse kirikujuhi vaatekohalt. Kuna usuvabadusega seotud küsimustele koroonakriisis on siinses erinumbris pühendatud omaette vestlusring professionaalidega (Rommel 2020b), pole teemale selles artiklis vaja rohkem keskenduda.

Koguduste elu ja tegevuse ülevaade aga näitas, et probleeme tekitas operatiivne keskendumine iseendale. Kogudused ei suutnud kasutada avanenud võimalusi, kuna olid ise alles toibumisaasis. Kommunikatsiooni ahelas olid puudujärgid. Reaalsuses oli keeruline edastada sõnumit, mis oli juba avalikult olemas ja liikus kõikides kanalites. Ei tahetud olla valitsuselt tulnud hääle nõrgem ja segasem kõlakoda. Püüti tuge pakkuda ja samas omaenda rolli senitundmatutes oludes uuesti mõtestada, otsida, leida. Küsimus oli, kuivõrd ja kus on suurim vajadus kiriku ja koguduste järele. Selle arutamine ja rakendamine ei olnud sootuks lihtne, kuna samal ajal oli vaja sotsiaalselt distantseeruda. Varasemalt oldi inimestele lähemal reaalselt, nüüd virtuaalselt. Tundus, et ka inimesed ise tegelesid pigem enda füüsiliste, emotsionaalsete, spirituaalsete vajaduse eest hoolitsemisega. Esmalt näiski see taktika relevantne, et igauks hoolitseb oma lähikonna eest ise.

Aga milline pidi siis olema koguduse roll inimeste elus ja ligimese-armastuses? Tühjalt seisnud hooned osutusid korraga kuluartikliks, mis tulu ei toonud. Digivõimekust ei osatud eelnevalt arendada. Samas olid koguduslikud tuluartiklid seotud hoonete avatuse, mitte suletusega. Annetused enam ei laekunud. Tekkis lootus, et ehk aitab riigi abi ka kirikuid ja kogudusi hädast välja nagu teisi hättasattunuid. Ajalooliselt oli kristlik kirik olnud siiski pigem ise inimestele ja ühiskonnale abiosutaja.

Kuvand ja maine, et kirik sirutab riigi suunas abikäe, tundus paljudele võõras ja võõristav nii usurahva kui riigi rahva keskel. Kuivõrd peaks kirik Jumalat ja ligimest armastades Jeesuse eeskujul ise kõik endast andma, et kaasinimestele praktiliselt abi osutada? Millistes kogudustes oli piisavalt pühendunud ja lõimitud inimesi, et midagi sellist teoks teha? Kõik need ja paljud muud praktilist laadi küsimused tõusid ühtäkki koguduste eest üle Eestimaa laiemat vastutust kandnud kirikujuhtide ette (Lillep 2020).

Mida aeg edasi, seda suuremaks kasvasid aga füüsilist ja sotsiaalset distantsi hoidnud ning kitsastes ruumides kodu-, kooli- ja töörežiimile sunnitud tavainimeste, pere- ja leibkondade vaimsed probleemid. Erinevad inimesed reageerisid erinevalt. Üldiselt pidasid paremini vastu tugevamate perekondlikes suhetes elanud inimesed. Teisi hakkas surutis või üksindus rusuma. Oldi valmis milleks iganes, et korrakski teistega koos välja saada või jälle mõni hetk üksi olla. Kannatasid isikukesksed kogudused, kus juhtidel tuli üksinda toime tulla, ja väikesed kogudused, kus digivõimekuse puudumisel ei organiseeritud ka virtuaalset osaduselu ning suunati inimesed suuremate koguduste veebiplatvormidel või sotsiaalmeedias üle kantud teenistusi jälgima. Paljud vaatasid ja kuulasid lihtsalt avalik-õiguslikus tele- ja raadioprogrammis või kristlikes raadio- ja telekanalites pakutut. Sellega kaasnes aga annetuste vähenemine kogudustöö toetamiseks, eriti neis kogudustes, kus inimestel puudusid tihedamad omavahelised sidemed või väiksemad osadusgrupid.

Teoloogiliselt kõige väljakutsuvamaks osutusid armulauaga seotud küsimused, kuna seda ei saadud füüsiliselt jagada ning mõni konfessioon ja kogudus pakkus võimalust sellest osasaamiseks virtuaalselt (Soosaar 2020: 6). Vabakogudustes oli neis küsimustes paindlikkust rohkem, kuna kohaliku koguduse autonoomia või koguni väiksemate osadusgruppide suhteline iseseisvus praktilise usuelu vajaduste eest hoolitsemisel eeldas üksteise valikute tunnustamist sõltumata univormilise ühtsuse puudumisest (Lillep 2020). Kirikujuhtide ja koguduste jaoks oli raske tunnistada ka tööka, et teoloogiliselt tähendusrikkad ja rahvarohked suure reede ja ülestõusmispühade jumalateenistused tuli kas ära jätta või videosilla vahendusel kirikuruumilisest tühjusest üle kanda. „Kus on Kristuse ihu?“ küsis ühe vennaskonfessiooni juht ülestõusmispühade hommikul kujundikeeles piibiloolisele tühja haa kogemusele viidates... Hajutatuse olukorras oli kogudustel raskem end ühtse ja elava Kristuse ihuna

tunnetada ja teostada. Vaimu nähtamatule ühtsusele ei osatud kohta ja tähendust anda. Üleilmse pandeemia eksistentsiaalsete põhjuste ja tagajärgede üle arutlemisel kippusid tekkima ja levima ka erinevad teoloogilised ja nägemuslikud narratiivid. Eesti Kirikute Nõukogu juhatus kutsus siiski kohe eriolukorra väljakuulutamisel nii koguduste liikmeid kui avalikkust laiemalt tegutsema kaasinimeste ja ühiskonna elu jätkusuutlikkuse nimel ning teenima üksteist eestpalvemees Kristuse Vaimus (Pöder 2020).

EESTI (VABA)KOGUDUSTE HÄÄLESTATUS KOROONAVIIRUSE TEISE LAINE JA VÕIMALIKU HÄDAOLUKORRAGA TOIMETULEKULE NING PÜSIVAMATELE MUUDATUSTELE TULEVIKUS

Kuigi riiklik eriolukord sai 2020. aasta suve alguseks läbi, kestab võitlus koroonapandeemiaga edasi. Kardetavalt võib must stsenaarium uuesti ja veel keerulisemal kujul korduda (Roonemaa, Kund, Laine 2020). Selle esmane mõju ongi juba täna kogudusi puudutanud (Alas 2020). Ettevaatavalt näitas kirikujuhtide küsitlus aga seda, et kogudustes valitseb tuleviku suhtes valdavalt kindlus ja rahu. Uute olukordadega toimetulekul loodetakse senisele kogemusele ning usutakse, et saadakse tänu omandatud kogemustele paremini hakkama kui eelmine kord (Lillep 2020). Praktiliselt tähendab see aga juba järeleproovitu rakendamist. Näitena võib tuua videoülekandeid teenistustelt, kus oli piiratud arv osalejaid. Kuigi digivõimekus on paljudes kogudustes veel suhteliselt madal, on aja jooksul püütud seda tõsta või leitud selge strateegia, mis aitab ajutiselt tulevikus koguduseelu korraldada, näiteks suunates inimesi mõne teise koguduse ülekannetele (Lillep 2020). Samuti on läbi mõeldud kommunikatsioonikanalid, mille kaudu proovitakse inimestega infot vahetada ja neid teenida. Üldiselt on aga püsimuutused pigem kosmeetilist laadi, nagu desovahendite või maskide tagamine, mida ühiskonnas peetakse iseenesestmõistetavaks, aga millel ei ole laiemat mõju koguduse sisulisele tegevusele.

Eesti koguduste eriolukorraga toimetuleku iseloomustuseks võib kasutada Ed Stetzeri (2020d) toodud nelja faasi. Esiteks pausi ja innovat-

siooni faas, kus hakatakse katsetama uusi lahendusi, näiteks *online*-teenistusi. Teises faasis tegeletakse ettevalmistamise ja planeerimisega, mis on seotud tööharude ja kommunikatsiooniahelate muutmise ja eesmärgistamisega uutes oludes. Kolmandas faasis toimub kaasamine ja elluviimine, neljandas taastumine ja taastamine (Stetzer, 2020d). Kuigi paljud kogudused Eestis jõudsid esmasest šokist ülesaamiseni suhteliselt hästi ja kiiresti ning suutsid enda jaoks lahti mõtestada ka uutes oludes eluliste teenimisharude toimimise, siis sellele kulunud aeg ja energia olid nii mahukad, et järgmistesse, kaalukama mõjuga etappidesse enne eriolukorra lõppu ei jõutudki. See aga tähendas, et pigem oli eriolukorra lõppedes lihtsam mõtetes ja tegudes tagasi pöörduda vanade muustrite juurde, mitte juurutada püsivamaid muudatusi, mis taganuksid kogudustele jätkusuutliku toimimise ka koroonakriisi teise laine kasvades või pikemaajalisema ja sügavama mõju korral. Küll aga jääb üles küsimus, kui pikk peaks olema kogetud ebamugavuste kestvus, et tekiks valmisolek püsimuutuseks. Näiteks Ameerika Ühendriikides, kus pandeemia on laiaulatuslikum, tuli viimasest uuringust välja, et kolmandik enne koroonakriisi kogudusi füüsiliselt külastanud inimestest on sellest eri põhjustel loobunud (Barna 2019; Barna 2020a). See fakt on kõnekas muutuste suhtes *post-covid* maailmas laiemalt, aga ka konkreetsemalt koguduste liikmeskonna mõttemaailmas. Kas ja kuidas võivad taolised protsessid mõjutada Eesti koguduste elu ja koguduseliikmete käitumismustreid, on veel raske öelda.

Millistest rõhuasetustest lähtuvalt võiks aga olemasolevate koguduste elus ja tulevaste koguduste rajamisel üldisemalt lähtuda, aitab ehk kirjeldada selle temaatikaga rahvusvahelisel tasandil tegelenud spetsialist Carey Nieuwhof (2020a; 2020b), kes on nii koroonakriisi-eelsetes kui -aegsetes töodes toonud välja hulga markereid, mis võiksid tuleviku koguduseelu iseloomustama jäädagi.

Esiteks rõhutab Nieuwhof, et ühiskondlike ja üleilmsete muudatuste keskel on piibellik meeles pidada, et Jeesust järgival kogudusel on alati võimalus kasvamiseks, mitte kahanemiseks. Kogudus on Jeesuse, mitte inimeste nägemus. Kogudus kehastab maailmas tema Vaimus elavat orgaanilist inimkooslust, mitte organisatsiooni iseeneses. Nii on kogudus, eriti vabakoguduslikus DNAs, alati arengule, mitte *status quo*'le

orienteeritud. Nii võiksid koroonakriisi eelsete ja aegsete väljakutsetega ka Eestis tõhusamini toime tulla nimelt missionaalsest arengupotentsiaalist lähtuvad (vaba)kogudused. Küsimus näikse olevat visioneerimises.

Teiseks, kogudused, kes armastavad omaenda mudelit rohkem kui missiooni ja visiooni, surevad välja. Ilmutuse raamatus on mitu kogudust, kelle küünla on Jeesus küünlajalalt kõrvaldanud. Kogudus on aga kutsutud olema jumalikult läidetud küünlaks, mis peab põlema ja valgust andma ka tulevikus Jeesuse missiooni ja innovatsiooni, mitte „oma näo“ või mingi staatuse hoidmise nimel. Eesti vabakogudustel pole üldiselt staatust, mille säilitamine võiks olla omaette eesmärk. Just taolised kogudused võiksid aga olla altimad ka eluliste muudatuste suhtes. Proaktiivselt, mitte reaktiivselt.

Kolmandaks, kogudus on ja jääb olema kokku kogunenute koguks, mitte pelgalt nominaalseks või virtuaalseks realiteediks, mis inimeste ellu tegelikult ei puutu. Nii peavad ka Eesti vabakogudused jätkuvalt otsima ja looma võimalusi koguduslikeks kogunemisteks, mis lõimiksid inimesi kogudusekaaslastega, olgu suuremas või väiksemas koosluses, aga igal juhul isiklikus kokkupuutes.

Neljandaks, tarbiv kristlus sureb välja ja isetu jüngerlus tõuseb esile. Inimesed igatsevad elada juba täna ja veel enam tulevikus tähenduslikke elulugusid ja teha teoks tähenduslikke armastustegusid. Selleks ongi Jeesus oma järgijaid kutsunud ja läkitanud, andes omalt poolt eeskuju, olgu jüngerite jalgu pestes või inimkannatust enda kanda võttes. Koguduseihu virtualiseerumine võib ühelt poolt kasvatada juba niigi Eestis individualiseeritult elama harjunud inimestes mugandumist ja rahulolu iseendaga toimetulekul, samas panna koguduste liikmeid ja kogudusi igatsema ja otsima ka elulist väljundit, millel võiks olla suurem tähendus kui äraelamine. Jeesuse eeskuju jüngerlik järgimine peaks rohkem inspireerima missiooniteadlikuks eluks ja tegutsemiseks ka vabakogudusi ja nende liikmeid Eestis.

Viiendaks, pühapäevad saavad olema ennemini andmise kui saamise ajaks. Koguduseelu võtab rohkem osalus-osaduse ja teisi teeniva kogukondliku elu kuju. Vabakogudustes on üldiselt ja Eestiski eriliseks tavaks

koguduse liikmeskonna aktiivne osavõtt ja kaasatus nii pühapäevastel teenistustel kui ka teenimisrühmade või väikegruppide kokkusaamistel. Nii on võimalik vabakoguduslikult mõtestada ja realiseerida ka Jeesuse sõnumit: „Õndsam on anda kui võtta“ (Ap 20:35).

Kuuendaks, kirikus käimine ei seo inimesi kogudusega, vaid kogudusega seotus paneb inimesi kirikus käima. Inimelude terviklik kaasamine ja sidumine koguduse osadusse – nii suhetes kui teenimises – paneb inimesi tulema ja tooma ka ühistele kokkusaamistele, jumalateenistusele. Mitte vastupidi. Üle Eestimaa kogudusi puudutanud koroonakriisis on inimesed tunnetanud ja väljendanud oma seotust kogudusega rohkem tänu isiklikule kaasatusele osadusse ja teenimistöösse. Vabakogudustel on palju potentsiaali inimeste lõimimisel isiklikult ja koguduslikult tähendusliku osaduseluga.

Seitsmendaks, koguduse programmiline eluplaan peab lihtsustuma, andes inimestele pigem eeskujuga ja juhiseid, kuidas elada missionaalset elu kogudusevälises maailmas. Sekulariseerunud hüpermodernses Eesti ühiskonnas muutuvad kõnekamaks kogudused ja kristlased, kelle elu peegeldab, mida nad räägivad. Nii ei pea Toivo Tänavsuu taolised inimesed või Lootuse küla sarnased algatused hakkama oma usku või usutavust tõestama. Veenab eeskujuga, mitte tühjad sõnad.

Kaheksandaks, veebilahendused vahendavad, aga ei lahenda kogudusele eluliselt olulist. Eesti vabakogudused on koroonakriisi eel ja ajal võtnud paindlikult kasutusele mitmesuguseid veebilahendusi, vahendamaks olulist sisu nii kogudusele kui ka väljapoole kogudust. Nii on 3D koguduse algatatud häkatoni läbi sündinud ja oikumeeniliselt ellu viidud kristlik hingeabi portaali sinuabi.ee saanud kaasata juba sadakonda spetsialisti ja aidata tuhandeid eestimaalasi, olgu koroonakriisis või muudes kriisides.

Üheksandaks, koguduse veebist ja sotsiaalmeediast kujuneb rohkem koguduse peauks, mitte tagauks. Samamoodi tutvuvad kliendid üha enam maailmas pakutavaga esmalt virtuaalses keskkonnas, kuni nad usaldavad sellest realselt osa saada. Koroonakriis tõi üle Eesti majanduslikult esile need, kelle kaup või teenus osutus kvaliteetseks ja aegruumist sõltumata

nutitelefonitsi kättesaadavaks. Samal ajal leidis enamik „kirikulistest“ tee kogudusteni, kes pakkusid jälgimis- ja osalemisvõimalust sotsiaalmeedia ning taskutelefoni-sõbraliku veebi kaudu. Aeg näitab, kuivõrd inimesed ja kogudused selle trendiga jätkuvalt kaasa lähevad.

Kümnendaks, füüsilised kogunemised saavad olema ühtaegu väiksemad ja suuremad. Osaduselu jagatakse väiksemates osaduskondades ning tähistamine leiab aset suurematel kogunemistel, kuhu on võimalik kokku tulla. Eesti vabakogudused toimivad üha enam väikegrupiliste osaduskondade võrgustikena, eriti koroonakriisis. Paljud uuemad ja alles rajatavad kogudused ei püüagi igal pühapäeval kõiki inimesi ühte kohta kokku tuua, vaid luua paljunemisvõimelistest väikegruppidest elujõuline kärgstruktuur, mis võimaldab tõhusat toimimist nii hajutatuse kui ka koonduamise aegu, sarnaselt kaitseliidule ja -väele, kes on võimeline kriitilisel hetkel jaotuma eraldi väesalkadeks, samas valmis hästi toimivaks infovahetuseks ja koostööks iseendast suurema missiooni nimel.

Üheteistkümnendaks, digitaalne koguduseelu on tulnud, et jääda. Koroonakriisi ajal tekkinud kogemus ning suuremahuline panustamine digitaalse koguduseelu ja sõnumi leviku arendamisel leiab kindlasti jagamist ning edendamist ka siis, kui võiks taas jätkata vanaviisi koguduseeluga. Kogudused, kes kasutavad oma sõnumi levikuks digitaalseid kanaleid, kasvavad ja jõuavad uute inimesteni. Kogudused, kes hoolivad inimestest, hoolitsevad tulevikule vastu minnes ka koguduse digitaalse võimekuse eest. Koroonakriisi tõi Eesti vabakoguduslikul maastikul esile mitu eesminejat. Nüüd on küsimus kaasaminekus.

Kaheteistkümnendaks, koguduseelu uueks normaalsuseks on virtuaalne ja paindlik meeskonnatöö. Nagu laiemalt ühiskonnas, ärimaailmas, hariduses, poliitikas, nii saavad ka kogudustes juhtkondade ja meeskondade koosolekud toimuma tihedamini virtuaalselt ja kodukontorite põhiselt. Üle Eestimaa hästi levinud võrguühendused toetavad selles osas ka väiksemaid maakogudusi, rääkimata pealinnast, kus inimesed elavad ja töötavad liialt hajali, et sedavõrd tihedalt kokku tulla, nagu virtuaalkoosolekud võimaldavad. Koroonakriisi muutlikud olud kinnitavad, et tõhusamad on tihedamini ja lühemaajaliselt toimuvad koosolekud, olgu siis veebi vahendusel, mitte harva ja pikalt toimuvad, nagu koguduste juhtkondadel

traditsiooniliselt tavaks. Tõsi, aeg-ajalt tuleb leida ja luua ka võimalusi üheskoos toredate ja meeldejäävate elamuste kogemiseks.

Kolmeteistkümnendaks, kogoduslik fookus liigub pühapäevalt igapäevale. Mis puutub jüngerlusse ja evangelismi, siis igapäevane side osutub kindlasti paremaks ja tõhusamaks kui pühapäevane. Inimesed elavad oma elu ning vajavad Jumalat ja osadust kaasinimestega igapäevaselt, mitte vaid pühapäeviti. Kogudused hakkavad kõnetama inimesi ka nädalasiselt. Jüngerlik elu ja argipäevane osadus on Eesti vabakogudustes kujunenud koroonakriisi eel ja ajal üha enam heaks tooniks. Sellist elu tulebki edasi elada.

Neljateistkümnendaks, juhid mõtestavad ümber *multisite* ja *multiply* tähenduse. Kui kogodus, kellel oli varem mitu kogunemiskohta, hakkab kogunema ühes kohas – veebis, siis paljunemine tähendab tulevikus väiksemate kogukondlike kogunemiste omavaheliselt sidestatud võrgustikku. Eesti uuemad ja rajatavad kogudused on seda ette näinud juba koroonakriisi eelsel ajal. Seda enam on võimalus selles veenduda kriisiajal.

Lõpuks, **viieteistkümnendaks**, arwab Nieuwhof, et muutub jutluste sisu ja vorm. Veebi vahendusel leiab ja võtab kindla koha lühem sõnum, mis saab edastatud või salvestatud kõnetamiseks kuulajaid just seal, kus nad viibivad. Samas hakatakse väärtustama ka pikemaid kõnesid ja kõnelusi, olgu videos või taskuhäälingus, kus saab mõne teemaga minna rohkem süvitsi. Samuti võidakse jutlustele ja jutuaajamistele kaasa elada, reageerida või neis tõstatatud teemasid isekeskis edasi arutada interaktiivselt või grupiti. Nii edastab noorem põlvkond üha enam lühemaid videosõnumeid Instagramis ja Youtube'is. Pikemalt kuulatakse taskuhäälingu *podcaste* ehk taskuhäälinguid. Uute trendide esiletulekut oli märgata võrguühiskonnaga lõimunud (vaba)kogudustes juba enne, seda enam keset koroonakriisi. Tulevik näitab kui jätkusuutlikud need arengud üldiselt ja konkreetsete (vaba)koguduste elus on. Igatahes aitavad nimetatud markerid küsida muutuvates oludes olulisi küsimusi ka Eesti (vaba)kogodusliku elu edasisel visandamisel.

Eestlaste jaoks on olulised laulupeod. Need ei toimu igal aastal. Aga kui laulupeo tuleb, on ka kõige väiksemad koorid selleks valmis. Suurim

„laulupidu“ ootab piiblilooliselt ees Issanda päeval, kinnitab Ilmutuse raamat (15:2–4). Kui see ei leia aset järgmisel pühapäeval või lähimas tulevikus, on aeg praktiseerida oma lugu ja laulu väiksemas, ent elujõulises koguduse osaduses. Selleks peaks (vähemalt vaba)koguduslikus elus ja tegevuses Eestis tulevikule vastu minnes olulisemaks muutma avari suhted: esmalt, jüngerlikud suhted täiskasvanuks saanud maailmas täisealise Jeesuse järgimise nimel; teiseks, väiksemates osaduskondades arendatavad suhted ja nende osatähtsuse kasv koguduse kui terviku elus; ja kolmandaks kristliku rõõmusõnumi levikut võimendavad suhted, kus on parimaks eeskujuks Jeesus ja tema läkitus olla armastava meelega avatuses ja teenivas koostöös kõigi inimeste ja terve ühiskonna heaks. Kuidas on võimalik selles edenemist hinnata? „COVID-19 on nagu suurendusklaas, mis toob välja meie koguduste nõrkused, aga ka tugevused,“ konstateeris Eesti EKB Koguduste Liidu ja Eesti Kirikute Nõukogu kauaaegseid juhte Joosep Tammo koroonaviiruse teise laine tõusul ühtaegu hübriidselt füüsilises ja virtuaalruumis toimunud koguduste misjonikonverentsil peetud ettekandes „Kust tuleb ja kuhu viib läkitusteadvus?“ (Tammo 2020). Siit on igal kogudusel võimalik edasi mõelda ja tegutseda.

EESTIS TULEVIKUS RAJATAVATE (VABA)KOGUDUSTE PRIORITEETIDE ISELOOMUSTUS

Eraldi võib küsida, kas koroonapandeemia valguses niigi usuliste kriiside ellujäämisvõitluses vaevelnud Euroopa kogudustes on üldse ruumi uute koguduste tekkele? Ajalooliselt tagasi vaadates on aga just keerulistes oludes uusi ja värskeid algatusi ja kogudusi sündinud, kuna just siis on olnud soodne kliima uuteks katsetusteks (Fountain 2015). Selle valguses võib öelda, et Euroopast on saanud tänaseks uute usuvormide, uute organisatsiooniliste ja suhtlusstruktuuride labor, mis suudab kohaneda domineeriva ilmaliku keskkonnaga (Jenkins 2007). Selles laboratooriumis jäävad aga ellu vaid need, kes suudavad oma olemasolu põhjendada ka ümbritsevale väliskeskkonnale (Paas 2016). Viimastes arengutes joonistub välja, et tulevikus Eestisse rajatavad ja elu loovad kogudused peavad olema kahetasandilised, et ühiskonnas kestlikku mõju omada.

Esiteks on äärmiselt oluline digitaalne võimekus ja selles kohastumine, teiseks inimsuhetele orienteeritus (Shirley 2017). Selliseid kogudusi iseloomustab globaalne liidestumine võrgustikku, mille kaudu nähakse suurt pilti tervest maailmast ja ollakse osa sellest, teisalt raku(grupi) ehk indiviidi tasandile taanduv lähedus inimeste vahel (Ferguson, Ferguson 2010). Koroonakriisi järgses elutegelikkuses on võimalik osutada ühiskondlikult relevantseks vaid hooliva kohalolu ja paindlikkuse väljaelamisel, olles seejuures valmis kiiresti ka oma metoodikaid kohandama. Sel põhjusel räägitakse täna mitmel tasandil uute koguduste planeerimisel nimelt hübriidsest kogudusemudelist (Barna 2020c).

Laiemas plaanis, nagu juba alguses mainitud, on aga tulevikus toimuvat võimatu ette ennustada. Siiski saab visandada teatud stsenaariumeid, kui olemasolevad trendid peaksid jätkuma. Seda tegi ka Albert Einstein, kes leidis aatompommi võimalikkust ja võimekust käsitledes, et lõpuks on relvad, millega sõditakse kolmandas maailmasõjas, teadmata, ent kujundikeeles võib oletada, et neljas maailmasõda peetakse kivide ja kaigastega (Evon 2018). See tähendab, et ühe olukorra või sündmuse mõju võib lõpuks olla pöördvõrdelise tulemusega. Nii võib ka täna kogudustes ainuüksi ja täiel määral digitaalsetele vahenditele lootmine ühel hetkel selle halvamisel ja äralangemisel (nt sõja tagajärjel) kutsuda esile hoopis uusi ja teise rõhuasetusega probleeme, eriti neile, kes pole autentsete suhete ülesehitamist oluliseks pidanud. Küll aga ei peitu lõppude lõpuks kristliku kiriku lootus õigetes rõhuasetuses, vaid pigem usus, et Jeesus Kristus on seesama eile ja täna ja igavesti ning ainuüksi tema ehitab oma kogudust, kellest isegi põrgu väravad ei saa võitu (Mt 16:18).

LÕPUKS

Luterliku Maailmaliidu Euroopa regioonide kirikujuhtide konsultatsioonidel 2020. aasta novembri algul tõdeti, et COVID-19 epideemia on toonud Euroopa kirikutele nii argiraskusi kui ka uusi teoloogilisi probleeme ning et epideemia pärand jääb Vana Maailma kirikuelu mõjutama veel kaua pärast selle lõppemist, puudutades niihästi koguduste argielu, aktuaalseid teoloogilisi aruteluteemasid kui ka kirikute välissuhteid (Sooaar 2020: 6). Euroopa Baptistiföderatsiooni aastakoosolekul 2020. aasta

septembri lõpul arutleti nii plenaarsel kui ka regionaalsel tasandil selle üle, kuidas võiksid kogudused oma elu ja missionaalsust ümber mõtestada ja korraldada nii, et uutes oludes ja võimalustes, mida üleilmne koroonakriis on tahes-tahtmatult esile kutsunud ja mõjutanud, paremini toimida ja muutavas maailmas puutetundlikult kohal olla (Remmel 2020a). Eri-list tähelepanu pöörati seejuures väiksemate missionaalselt aktiivsete ja paindlike osaduskondade ehk väikegruppide kärgstruktuurile tuginevate koguduste hoonetest sõltumatule võimekusele vajadusel kiirelt ja adekvaatselt ümber orienteeruda ning jätkuvalt oma liikmeskonda ja nende suhtevõrgustikes olevaid uusi inimesi teenida ja lõimida, olgu füüsiliste kokkusaamiste või digitaalsete suhtlusplatvormide kaudu (*ibid.*). Kõik need dünaamikad on ajakohased ja arvestatavad ka tulevikunägemuse visandamiseks nii Eesti vabakoguduslikul maastikul juba tegutsevate koguduste arendamisel kui ka uute koguduste rajamisel. Küsimusele, kuidas võiksid uued kogudused tulevikus välja näha, aitab vastust otsida Kaarel Väljamäe oma uurimistööl lõppkokkuvõttes, kus ta kirjutab uut tüüpi koguduste rajamisest Eesti pealinnas: „Üldises plaanis võib järeldada, et missionaalne kogukond on toimiv koguduse rajamise viis Tallinnas 21. sajandil“ (Väljamäe 2016: 36).

Bibliograafia

- Akkermann, Kirsti; Kõljalg, Magda; Lai, Anniki; Vainre, Maris. 2020. *Kroonviiruse kriisi psühhosotsiaalsed mõjud ja sekkumisvalikud. Ekspertarvamused*. Eesti Vaimse Tervise ja Heaolu Koalitsioon. 17. aprill 2020.
- Alas, Brita-Maria. 2020. „Koroonaviirus on jõudnud kogudustesse“. *Postimees*: 14. november 2020, <https://www.postimees.ee/7110081/koroonaviirus-on-joudnud-kogudustesse> (15.11.2020).
- Annan, Kent; Aten, Jamie; Louissaint, Nicolette. 2020. *Guide to Reopening Church Services. A Step-by-Step, Biblically-Based and Research-Based Approach to Resuming in-Person Ministries*. Wheaton: Humanitarian Disaster Institute.
- Antson, Joel Markus. 2018. *An Analysis of Family Structures as Depicted in the Synoptic Gospels*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool.

- Asselin, Don. 1997. „Catholic Philosophy, Realism, and the Postmodern Dilemma“. Roman T. Ciapalo, ed: 23–37. *Postmodernism and Christian philosophy*, Mishawaka, Indiana: American Maritain Association.
- Au, Ilmo, Ringvee, Ringo. 2007. *Usulised ühendused Eestis*. Tallinn: MTÜ Allika kirjastus.
- Augland, Øivind; Lim, Jason; Thorpe, Ric; Wilson, Todd; Ferguson, Dave; Gjermø, Øystein; Anzenberger, Raphael. 2020. *Igniting a Culture of Multiplication*. Exponential Europe eV.
- Augustine. 2018. *On Faith, Hope and Love (The Enchiridion)*. *The Early Church Father's Christian Teachings on Prayer and Piety*. USA: Adanson Press.
- Barna, George; Viola, Frank. 2012. *Pagan Christianity?: Exploring the Roots of Our Church Practices*. Kindle Edition: Tyndale Momentum.
- Barna Group. 2019. „Church Dropouts Have Risen to 64%—But What About Those Who Stay?“. *Research Releases. Faith & Christianity*: 4. september 2019. <https://www.barna.com/research/resilient-disciples/?fbclid=IwAR2Wj9aCO7B-H9xFI3NoXBkhDPMfUnE26pVSOKNfskFDCaMM1iomWQ0yn2Y> (16.11.2020).
- Barna Group. 2020a. „One in Three Practicing Christians Has Stopped Attending Church During COVID-19.“ *Articles. State of the Church 2020*: 8. juuli 2020. <https://www.barna.com/research/new-sunday-morning-part-2/?fbclid=IwAR2-UHWvyTGuddkAnGBYD7r1WjIRwbyD0mpkkLSQE0K843UbzFS7NLWg1Rw> (16.11.2020).
- Barna Group. 2020b. „Three Lenses to Keep in Mind When Converting Live Services to Digital“. *Articles. Faith & Christianity*: 11. november 2020, https://www.barna.com/research/three-lenses-converting-live-to-digital/?fbclid=IwAR3J6tcFt0eMtqlsJ3nDXd1VUiAL4-VMKKrDebm6h7_GPa4N6Z-Go0YLI5M (16.11.2020).
- Barna Group. 2020c. „ChurchPulse Weekly Conversations: A Panel on Pandemic Church Planting.“ <https://www.barna.com/research/pandemic-church-planting/> (16.11.2020).
- BNS. 2020. „Tanel Kiik: Eestis tuvastati esimene koroonaviiruse juhtum.“ *Postimees*: 27. veebruar 2020, <https://www.postimees.ee/6909632/tanel-kiik-eestis-tuvastati-esimene-koroonaviiruse-juhtum> (13.11.2020).
- Boeve, Lieven. 2008. „Religion after Detraditionalization: Christian Faith in a Postsecular Europe“. *New Visibility of Religion. Studies in Religion*

- and Cultural Hermeneutics*, edd. Graham Ward; Michael Hoelzl: 187–209. London: Continuum International Publishing Group.
- Bonhoeffer, Dietrich. 1943–1945. *Full Text of „Dietrich Bonhoeffer Letters From Prison“*. Internet Archive. https://archive.org/stream/DietrichBonhoefferLettersFromPrison/Dietrich_Bonhoeffer_Letters_from_Prison_djvu.txt (8.11.2020)
- Bonhoeffer, Dietrich. 1958/1995. *The Cost of Discipleship*. New York: Touchtone.
- Bonhoeffer, Dietrich. 1962. *Ethics*. New York, Macmillan.
- Braght, Thielemans Janszoon van. 2015. *The Bloody Theater or Martyrs Mirror of the Defenseless Christians*. The Ephesians Four Group.
- Brooks, S. K., Webster, R. K., Smith, L. E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., & Rubin, G. J. 2020. „The Psychological Impact of Quarantine and How to Reduce It: Rapid Review of the Evidence.“ *The Lancet*, 395 (10227). 912–920. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8) (11.11.2020).
- Bugbee, Bruce. 1995. *What You Do Best in the Body of Christ. Discover Your Spiritual Gifts, Personal Style, and God-Given Passion*. Grand Rapids: Zondervan Publishing House.
- Bärenson, Jaan. 2009. „Läänemaa ärkamine ja baptistikoguduste tekkimine Eestis“. *Osaduses kasvanud. Kirjutisi Eesti EKB koguduste loost*, edd. Üllas Linder, Toivo Pilli: 20–32. Tallinn: Eesti EKB Koguduste Liit.
- Chow, Alexander; Kurlberg, Jonas. 2020. „Two or Three Gathered Online: Asian and European Responses to COVID-19 and the Digital Church.“ *Studies in World Christianity*. nr 26 (3): 298–318.
- Castells, Manuel. 1997. *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. II*. Cambridge, Massachusetts; Oxford, UK: Blackwell.
- Coleman, Robert E. 2019. *Meistri plaan. Evangelismi õpik*. Tallinn: MTÜ Allika kirjastus.
- Crislip, Andrew T. 2005. *From Monastery to Hospital. Christian Monasticism & the Transformation of Health Care in Late Antiquity*. The University of Michigan Press, 2005.
- Dawn, Marva J. 1995. *Reaching Out without Dumbing Down. A Theology of Worship for the Turn-of-the-Century Culture*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Driscoll, Mark. 2013. *A Call to Resurgence: Will Christianity Have a Funeral or a Future?* Tyndale House Publishers, Inc.

- Eesti Vabariigi Valitsus. 2020. „COVID-19 levikust põhjustatud olukorrast väljumise strateegia. Eesti eesmärk on tulla kriisist välja tugevama ja ühtehoidvama ühiskonnana.“ 27. aprill 2020.
- Engen, Charles E. van. 1991. *God's Missionary People: Rethinking the Purpose of the Local Church*. Baker Academic.
- ERR. 2020. „Terviseamet: viiruse teine laine on väga tõenäoline.“ 7. juuli 2020, <https://www.err.ee/1110036/terviseamet-viiruse-teine-laine-on-vaga-toenaoline> (8.11.2020).
- Etzioni, Amitai. 2018. *Happiness is the Wrong Metric. A Liberal Communitarian Response to Populism*. Washington DC: The George Washington University.
- Evon, Dan. 2018. „Did Albert Einstein Say World War IV Will be Fought 'With Sticks and Stones?'.“ *Snopes*: 16. aprill 2018, <https://www.snopes.com/fact-check/einstein-world-war-iv-sticks-stones/> (16.11.2020).
- Ferguson, Dave; Ferguson, Jon. 2010. *Exponential (Exponential Series)*. Grand Rapids: Zondervan.
- Fountain, Jeff. 2015. *Understanding Europe Today, and Signs of Hope*. Wipf & Stock, an Imprint of Wipf and Stock Publishers. Kindle Edition.
- Gates, Bill. 2015. „TED Talk. Transcript from 2015: Warns of Pandemics, Epidemics.“ <https://www.rev.com/blog/transcripts/bill-gates-ted-talk-transcript-from-2015-warns-of-pandemics-epidemics> (8.11.2020).
- Gittoes, Julie. 2020. „What shape might the church need to take in a (post) Covid-19 world?“ *Diocese of London*. 30. juuli 2020. https://www.london.anglican.org/articles/what-shape-might-the-church-need-to-take-in-a-post-covid-19-world/?fbclid=IwAR1exMlPPauG9KV8pqPBHpaoXsX22MPRfFGJH_EZAtiQzGVDzHf0pJaMDRA (16.11.2020).
- Greenslade, Philip. 2009. *Worship in the Best of Both Worlds. Explorations in Ancient-Future Worship*, Milton Keynes, Bucks, UK, Paternoster.
- Griffiths, Mark. 2009. *One Generation from Extinction: How the church connects with the unchurched child*. United Kingdom, Oxford: Monarch Books.
- Harrington, Bobby. 2014. *Discipleship is the Core Mission of the Church. Helping People Trust and Follow Jesus. Revised Edition*. Bobby Harrington & Renew.

- Hauerwas, Stanley; Pinches, Charles. 1997. *Christians among the Virtues: Theological Conversations with Ancient and Modern Ethics*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Hauerwas, Stanley. 2004. *Performing the Faith. Bonhoeffer and the Practice of Nonviolence*. Grand Rapids: Brazos Press, Baker Book House Company.
- Hemphill, Ken. 2008. *Eternal Impact: The Passion of Kingdom-Centered Communities*. Nashville, TN: B&H Publishing Group.
- Henrik. 2016. *Henriku Liivimaa kroonika*. Tallinn: Tänapäev.
- Hirsch, Alan. 2006. *The Forgotten Ways: Reactivating the Missional Church*. Grand Rapids: Brazos Press.
- Holmes, Emily A.; O'Connor, Rory. C.; Perry, V. Hugh; Tracey, Irene; Wessely, Simon; Arseneault, Louise; Ballard, Clive; Christensen, Helen; Cohen Silver, Roxane; Everall, Ian; Ford, Tamsin; John, Ann; Kabir, Thomas; King, Kate; Madan, Ira; Michie, Susan; Przybylski, Andrew K.; Shafran, Roz; Sweeney, Angela; Worthman, Carol M; Yardley, Lucy; Cowan, Katherine; Cope, Claire; Hotopf, Matthew; Bullmore, Ed. 2020. „Multidisciplinary research priorities for the COVID-19 pandemic: A call for action for mental health science.“ *The Lancet Psychiatry*, S2215036620301681. [https://www.thelancet.com/journals/lanpsy/article/PIIS2215-0366\(20\)30168-1/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lanpsy/article/PIIS2215-0366(20)30168-1/fulltext) (11.11.2020).
- Huntington, Samuel P. 1999. *Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujunemine*. Tallinn, Fontes.
- Inglehart, Roland. 2006. „Mapping Global Values.“ *Comparative Sociology*, 5 (1–2), 115–136.
- Inter-Agency Standing Committee. 2020. „Addressing Mental Health and Psychosocial Aspects of Covid-19 Outbreak. Interim Briefing Note v 1.5.“ *Inter-Agency Standing Committee (IASC)*. <https://interagencystandingcommittee.org/iasc-reference-group-mental-health-and-psychosocial-support-emergency-settings/interim-briefing> (11.11.2020).
- Jakobson, Carl Robert. 1991. *Kolm isamaa kõnet. Kriitiline väljaanne käsikirjast*. Teksti ette valmistanud R. Põldmäe. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jenkins, Philip. 2007. „Godless Europe?“. *International Bulletin of Missionary Research*, Vol 31, Issue 3: 115–120.
- Jöks, Eerik. 2012. „Elust, usust ja usuelust 2010“ (tulemuste võrdlus tunnuse

- „sugu“ alusel). *Astu alla rahva hulka. Artikleid ja arutlusi eesti elanikkonna vaimulaadist*, ed. Eerik Jõks: 283–317. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.
- Jõks, Eerik. 2016. „Elust, usust ja usuelust 2015“ (tulemused tunnuste „sugu“ ja „rahvus“ alusel). *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo Vadis, Terra Mariana?*, ed. Eerik Jõks: 435–486. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.
- Kaups, Karl. 1934a. „Eesti baptismi ideelised põhialused.“ *50 aastat apostlite radadel. Jooni baptisti koguduste eluarengust Eestis*, ed. Richard Kaups: 10–15. Keila: E. B. K. Liidu kirjastus.
- Kaups, Karl. 1934b. *Riigikirik ja vabakogudus*. Keila: Külvaja trükk ja kirjastus
- Kenneson, Philip D. 1999. *Beyond Sectarianism. Re-Imagining Church and World*. Harrisburg: Trinity Press International.
- Kilemit, Liina. 2020. *Kristlike kogudustega liitumise põhjustest*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kivinukk, Elina. 2018. „Traditsiooniliste koguduste kasvu positiivselt mõjutavad tegurid Eesti EKB koguduste liidu näitel.“ Lõputöö, Tallinn: Kõrgem Usuteaduslik Seminar, https://kus.kogudused.ee/wp-content/uploads/2018/06/kivinukk_allkirjaga.pdf (10.11.2020).
- Kotta, Kristel 2012. „Viis Viimset reliikviat. Süžee dünaamika mängufilmi tootmisprotsessis.“ *Akadeemia*, nr 9, 2012: lk 1661–1684.
- Kuhn, Thomas. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. 2nd edition with postscript. Chicago: University of Chicago Press.
- Kurg, Ingmar. 2010. „Oikumeenilise evangelisatsiooni perspektiiv Euroopa kontekstis: missioloogiline ja religioonisotsioloogiline uurimus.“ Doktoritöö. *Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis* 18. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Triin. 1997. „Changing Value Systems: Civilization Shift and Local Differences.“ *Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. edd. Marju Lauristin, Peeter Vihalemm, Karl Erik Rosengren, Lennart Weibull. Lk 243–263. Tartu: Tartu University Press.
- Lillep, Triin. 2020. „Kriisiaegne ja -järgne elu Eestimaa kirikutes ja kogudustes.“ Uurimustöö. Tallinn: Kõrgem Usuteaduslik Seminar.
- Lipovetsky, Gilles. 2005. *Hypermodern Times*. Cambridge, Polity Press.

- Loorits, Oskar. 1948. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Stockholm: Kirjastus Eesti Raamat.
- Loorits, Oskar. 1951. *Eestluse elujõud*. Stockholm: Kirjastus Tõrvik.
- MacDonald, Andrew; Stetzer, Ed; Wilson; Todd; Yang, Daniel. 2020. „How Church Leaders are Responding to the Challenges of COVID-19.“ *Church Survey Summary Report: Second Round*. Wheaton: The Billy Graham Center’s Send Institute.
- MacIntyre, Raina. 2020. „COVID-19 & the Future of Choral Singing. Gondwana Choirs“. Youtube’i video, 21.05, <https://www.youtube.com/watch?v=LZss6EbVzTo> (13.11.2020).
- Mahlmann, Theodor. 2010. „„Ecclesia semper reformanda“. Eine historische Aufarbeitung. Neue Bearbeitung“. *Hermeneutica Sacra. Studien zur Auslegung der Heiligen Schrift im 16. und 17. Jahrhundert*, ed. Torbjörn Johansson, Robert Kolb, Johann Anselm Steiger: 382–441. Berlin – New York.
- Mancini, Paolo, 2012. „Ärgem kuulakem vaid iseenda jutu kaja!“. *Postimees AK: 25. mai 2012*.
- Martin, Lidia, ed. 2020. *Survival Manual in Times of Crisis*. Hispaania: Grupo de Psicólogos Evangélicos.
- Mikomägi, Margus; Ots, Tõnu. 2020. „Psühholoog Tõnu Ots prognoosib: koroonalaine löpeb märtsis-aprillis, kuid mitte haigusest jagu saamisega. Igasugune psühholoogia taandub lõpuks ühele – räägi teise inimesega! Inimestevahelist suhtlemist on tema sõnul katastroofilistelt vähemaks jäänud.“ *Maaleht*: 12. november 2020, <https://maaleht.delfi.ee/elu/psuhholoog-tonu-ots-prognoosib-koroonalaine-lopeb-martsis-aprillis-kuid-mitte-haigusest-jagu-saamisega?id=91625177> (12.11.2020).
- Moore, Ralph; Wegner, Rob; Yang, Daniel. 2020. „The Rise of the Microchurch.“ <https://exponential.org/microchurch-webinar> (8.11.2020).
- Moos, Jeanne. 2020. „See Mom’s Wild Contraption Allowing Grandma to Hug Kids.“ *CNN*, <https://edition.cnn.com/videos/us/2020/05/14/moos-plastic-hugs-quarantine-coronavirus-ebof-pkg-vpx.cnn> (8.11.2020).
- Murphy, Nancey. 2005. „Integration from a Radical-Reformation Perspective“. *Why Psychology Needs Theology*, edd. Alvin Dueck, Cameron Lee, 1–76. Wm. B. Eerdmans Publishing Company.
- Murray, Stuart. 2004. *Church After Christendom*. Milton Keynes: Paternoster.

- Nieuwhof, Carey. 2020a. „10 Predictions About The Future Church And Shifting Attendance Patterns“. <https://careynieuwhof.com/10-predictions-about-the-future-church-and-shifting-attendance-patterns/> (16.11.2020).
- Nieuwhof, Carey. 2020b. „5 Predictions About The Future Church While Everything’s Still Unknown“. https://careynieuwhof.com/5-predictions-about-the-future-church-while-everythings-still-unknown/?fbclid=IwAR0puhWkV91MvSdAGjOBfywouWPfTP_qz9a7iGEwhwDCxm0P6pcLz-2RoKs (16.11.2020).
- Paas, Stefan. 2016. *Church Planting in the Secular West: Learning from the European Experience*. Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Paul, Toomas. 1999. *Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- Pilli, Toivo. 1997. „Eesti baptismi ajaloo periodiseerimisest“. *Kleio. Ajaloo ajakiri*, nr 2 (20), 1997.
- Pilli, Toivo; Valk, Tõnis. 2005. „Ühest ateistliku töö meetodist: evangeeliumi kristlaste-baptistide palvemajade ja koguduste sulgemine Eestis“. *Teekond teisenevas ajas: peatükke Eesti baptismi ajaloost*, ed. Toivo Pilli: lk 89–127. Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar ja Sõnasepp OÜ.
- Pilli, Toivo. 2007. *Usu värvid ja varjundid. Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist*. Tallinn: Allika.
- Pilli, Toivo. 2008. *Dance or Die. The Shaping of Estonian Baptist Identity under Communism*. Studies in Baptist History and Thought. Volume 37, Milton Keynes: Paternoster.
- Pilli, Toivo. 2009. „„Armas Wend 1897“ ja Andres Tetermann: eesti varase baptismi ajakirjanduslik katsetus“. *Et sinu usk otsa ei lõpeks. Pühendusteos Peeter Roosimaale*, edd. Andres Saumets, Ain Riistan: lk 100–114. Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar, Tartu Ülikooli usuteaduskond, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pilli, Toivo; Linder, Üllas. 2009. *Osaduses kasvanud. Kirjutisi Eesti EKB koguduste loost*. Tallinn: Eesti EKB Koguduste Liit.
- Plaa, Jaanus. 1999. „Vormsi usk: usuliikumised Vormsi rootslaste ja eestlaste seas 1740.–1990. aastail“. *Akadeemia*, nr. 2, 1999: 277–309.
- Plaa, Jaanus. 2005. „Eesti vabakoguduste vastupanu nõukogude religioonipoliitikale võrreldes luterliku ja õigeusu kirikuga (1944–1987)“. *Teekond teisenevas ajas: peatükke Eesti baptismi ajaloost*, ed.

- Toivo Pilli: lk 128–159. Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar ja Sõnasepp OÜ.
- Pöör, Mart. 2018. *Kogudus kui liikumine*. Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar.
- Pugh, Jeffrey C. 2008. *Religionless Christianity: Dietrich Bonhoeffer in Troubled Times*. London: T&T Clark International.
- Pöder, Andres. 2020. „Eesti Kirikute Nõukogu pöördumine koguduste ja avalikkuse poole.“ EKN 14.03.2020. <http://ekn.ee/inc.uudis.php?id=439> (16.11.2020).
- Pöldaru, Vallo. 2019. „Protestantlike koguduste ja neile lähenejate kristlik internetikasutus ning misjonivõimalused uues meedias.“ Diplomitöö. Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar.
- Rainer, Thom S. 2020. *The Post-Quarantine Church: Six Urgent Challenges and Opportunities That Will Determine the Future of Your Congregation*. Carol Stream, Illinois: Tyndale Momentum.
- Raudvassar, Liina. 2019. „Usuvabaduse paradiisis“. *Ajaleht Eesti Kirik*: 16. oktoober 2019, <http://www.eestikirik.ee/usuvabaduse-paradiisis> (15.11.2020).
- Rommel, Jakob. 2020a. Suuline teade Ivo Undilt. 16.10.2020.
- Rommel, Jakob. 2020b. Suuline teade Toomas Vardjalt. 16.10.2020.
- Rommel, Jakob. 2020c. *Julgustuseks*. EKB Liidu koguduste vaimulike kirjavahetus (5.04.2020).
- Rommel, Meego. 1992. Suuline teade Robert Vösult. 15.12.1992.
- Rommel, Meego. 2000a. „Kogudus XXI sajandi Eestis.“ *Kristlik kogudus ja postmodernne maailm*, ed. Ingmar Kurg: lk 13–26. Eesti Evangeelne Allianss. Aastaraamat 2000.
- Rommel, Meego. 2000b. *The Role of Christian Ethics in Postmarxist and Postmodern Estonia*, Bonn: Verlag für Kultur und Wissenschaft.
- Rommel, Meego. 2002. „Kõlbelistest ja usulistest otsingutest postmoderniseerivas Eestis“. *Usuteaduslik ajakiri*, 1/2002: 111–137.
- Rommel, Meego. 2009. „Baptistlik või baptistiline usuliikumine? Meego Rommeli jutlus juubelikonverentsil Eesti baptisim 125“. *Teekäija*, 10/2009. Eesti EKB Liit: lk 9–11.
- Rommel, Meego. 2011. „„Wake Up, My Heart, And Glorify The Creator In Singing!“ Sense of Virtue in the Primary Theology of Anabaptist and Estonian Baptist Hymnody.“ Doktoritöö. Prague: International Baptist Theological Seminary, University of Wales.

- Rommel, Meego. 2020a. „Beyond COVID-19 – Vision for Our Unions and Churches.“ European Baptist Federation. <http://ebf.org/beyond-covid-19-vision-for-our-unions-and-churches> (11.11.2020).
- Rommel, Meego. 2020b. „Usuvabaduse arengu(koha)d koroonapandeemia kriisiaegadel. Vestlusringis on Helle Liht, Merilin Kiviorg, Paul Teesalu, Urmas Viilma.“ *Usuteaduslik Ajakiri*, 1/2021 (79): 186–207.
- Riigi Teataja. 2020. „Eriolukorra väljakuulutamise Eesti Vabariigi haldusterritooriumil.“ 12. märts 2020. (12.03.2020). <https://www.riigiteataja.ee/akt/313032020001> (12.11.2020).
- Ringvee, Ringo. 2007. „Eesti religioosne maastik.“ *Eesti Kirik: 13. aprill 2007*, <http://www.eestikirik.ee/eesti-religioosne-maastik-6/> (13.11.2020).
- Rogers, Paul. 2020. „Coronavirus: Bill Gates predicted pandemic in 2015. Microsoft co-founder warned a virus like 1918 Spanish flu would spread „very quickly.““ *The Mercury News*, 25. märts 2020. <https://www.mercurynews.com/2020/03/25/coronavirus-bill-gates-predicted-pandemic-in-2015> (8.11.2020).
- Rohtmets, Priit. 2009. „Eesti Kirikute Nõukogu liikmeskonna kujunemine“. *Eesti oikumeenia lugu*, ed. Riho Altnurme: 249. Tartu/Tallinn: Tartu Ülikool, Eesti Kirikute Nõukogu.
- Rohtmets, Priit. 2018. *Riik ja usulised ühendused*. Tallinn: Siseministeerium.
- Rohtmets, Priit. 2019. *Eesti usuelu 100 aastat*. Tallinn: Riigikantselei, AS Postimees Grupp, Post Factum.
- Roonemaa, Holger; Kund, Oliver; Laine, Martin. 2020. „See koroonalaine tuleb eelmisest pikem ja karmim.“ *Eesti Päevaleht: 12. november 2020*, <https://ep1.delfi.ee/uudised/see-koroonalaine-tuleb-eelmisest-pikem-ja-karmim-siin-on-spikker-selle-labimiseks?id=91651837> (15.11.2020).
- Roxburgh, Alan J.; Romanuk, Fred. 2014. *Missiooniteadlik juht. Kuidas juhtida kogudust muutuste tuules?* Tallinn: MTÜ Allika Kirjastus.
- Schindler, Dietrich. 2013. *Jesus Model. Planting Churches the Jesus Way*. Carlisle: Piquant Editions.
- Schihalejev, Olga; Hämäläinen, Tiita; Voogne, Helina; Rommel, Jakob. 2016. „Noored kui missioloogiline võimalus“. *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo Vadis, Terra Mariana?*, ed. Eerik Jöks: 262–280. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.
- Schwarz, Christian A. 2002. *Koguduse loomulik kasv. Kaheksast kvaliteedimomadusest, millest sõltub koguduse tervis*. Tallinn: Eesti EKB Liidu

Misjonifond, Kristlik Kirjastusselts LOGOS.

- Shenk, Wilbert R. 2001. *Anabaptism and Mission*. Eugene: Wipf and Stock Publishers.
- Shenk, Wilbert R.; Penner, Peter F. 2007. *Anabaptism and Mission*. Schwarzenfeld: Neufeld Verlag.
- Shirley, Chris. 2017. *Overcoming Digital Distance: The Challenge of Developing Relational Disciples in the Internet Age*. Christian Education Journal nr 14 (2), lk 376–390, <https://doi.org/10.1177/073989131701400210> (3.11.2020).
- Smith, Andrew C.; Lefever, Anne C.; Beckerman, Brian L.; Poliner, Adam R.; Gomez, Stephanie S.; Davis, Colin. 2020a. „*Tour de Force*: Tracking the Evolution of COVID-19 as a *Force Majeure* Event. The *Force Majeure* Doctrine Has Heightened Significance in a Post-COVID-19 World.“ <https://www.pillsburylaw.com/en/news-and-insights/force-majeure-event-covid-19.html> (8.11.2020).
- Smith, Andrew C.; Lefever, Anne C.; Beckerman, Brian L.; Poliner, Adam R.; Gomez, Stephanie S.; Davis, Colin. 2020b. „*Tour de Force*: What Constitutes an „Act of God,“ and Other Developments in *Force Majeure* Law. This Client Alert Will Discuss the Contours of the Term „Act of God“ and Briefly Cover New Developments in Case Law Regarding the Doctrine of *Force Majeure*“ <https://www.pillsburylaw.com/en/news-and-insights/tour-de-force-what-constitutes-act-of-god-force-majeure-law.html> (8.11.2020).
- Solman, Riina; Lugna, Lauri. 2020a. „Eriolukorra mõju leevendamiseks ette nähtud toetuste taotlemise, eraldamise ja kasutamise tingimused ja kord usuliste ühendustele, mittetulundusühingutele ja sihtasutustele. Rahvastikuministri määrus. Vastu võetud 27.05.2020 nr 18“. *Riigi Teataja*, <https://www.riigiteataja.ee/akt/129052020007> (15.11.2020).
- Solman, Riina; Lugna, Lauri. 2020b. „Rahvastikuministri 27. mai 2020. a määruse nr 18 „Eriolukorra mõju leevendamiseks ette nähtud toetuste taotlemise, eraldamise ja kasutamise tingimused ja kord usuliste ühendustele, mittetulundusühingutele ja sihtasutustele“ muutmise. Rahvastikuministri määrus. Vastu võetud 25.09.2020 nr 34“ *Riigi Teataja*, <https://www.riigiteataja.ee/akt/126092020003> (15.11.2020).
- Soobik, Riina. 2020. „Sotsiaalministeeriumis asus peakaplanina tööle Ove Sander“. Sotsiaalministeerium. 2. jaanuar 2020, <https://www.sm.ee/>

- et/uudised/sotsiaalministeeriumis-asus-peakaplanina-toole-ove-sander (15.11.2020).
- Soosaar, Rain. 2020. „Koroonakriis kirikuelu muutmas.“ *Eesti Kirik*: 11. november 2020, 6.
- Stanley, Andy. 2020. „NorthPoint Community Church: Be Rich.“ <https://northpoint.org/messages/be-rich-2020> (8.11.2020).
- Stassen, Glen; Gushee, David. 2003. *Kingdom Ethics: Following Jesus in Contemporary Context*. Downers Grove, Illinois: InterVarsity Press.
- Stassen, Glen H. 2006. *Living the Sermon on the Mount. A Practical Hope for Grace and Deliverance. Enduring Questions in Christian Life*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Stassen, Glen Harold. 2012. *A Thicker Jesus. Incarnational Discipleship in a Secular Age*. Louisville: Westminster John Knox Press.
- Stetzer, Ed. 2020a. „Season 1: Leadership and the Coronavirus Crisis.“ *Stetzer Leadership Podcast*, <https://stetzerleadershippodcast.com> (8.11.2020).
- Stetzer, Ed. 2020b. „Coronavirus and the Church.“ *Trust Resources for Churches from Leading Experts. Leadership and the Coronavirus Crisis with Ed Stetzer*. <https://coronavirusandthechurch.com> (8.11.2020).
- Stetzer, Ed. 2020c. „Andy Stanley Explains Why His Megachurch Won't Gather on Sundays Until 2021. North Point: We love you too much to open the doors on Sunday morning. Let's focus on doing stuff for the community.“ *Christianity Today*: 14. juuli 2020, https://www.christianitytoday.com/edstetzer/2020/july/decision-not-to-gather-physically-on-sundays-until-2021-int.html?fbclid=IwAR3r_RJrjo6AOBdRoAnyx-AYVcKNlrNC_oXTvfUUWlY6-7S_u5oGqvFkks (8.11.2020).
- Stetzer, Ed; Laxton, Josh. 2020d. „This is Not The Crisis, But It Is Just A Few Weeks Away.“ *Christianity Today*: 23. märts 2020, <https://www.christianitytoday.com/edstetzer/2020/march/glad-you-got-your-church-online.html> (11.10.2020).
- Stückelberger, Christoph. 2020. *Globalance. Ethics Handbook for a Balanced World Post-Covid*. Geneva: Globethics.net Focus Series No. 57.
- Tammo, Joosep. 1998. *Kesköö on päeva algus. Joosep Tammo jutlused*. Tallinn: Eesti EKB Liit.
- Tammo, Joosep. 2020. „Kust tuleb ja kuhu viib läkitusteadvus? Eesti EKB Koguduste Liidu misjonikonverentsi ettekanne 31.10.2020“, <https://>

- kus.kogudused.ee/materjalid1/konverentsid/ (16.11.2020).
- Tennent, Timothy C. 2009. *Theology in the Context of World Christianity: How the Global Church Is Influencing the Way We Think about and Discuss Theology*. Grand Rapids, MI: Zondervan Academic.
- Tertullian. 2015 (197). *Apologeticum*. Beloved Publishing LLC.
- Terviseamet. 2020. „Terviseamet: viiruse teine laine on väga tõenäoline“. ERR: 07.07, <https://www.err.ee/1110036/terviseamet-viiruse-teine-laine-on-vaga-toenaoline> (8.11.2020).
- Vabariigi Valitsus. 2020. COVID-19 levikust põhjustatud olukorrast väljumise strateegia. Eesti eesmärk on tulla kriisist välja tugevama ja ühtehoidvama ühiskonnana.
- Veach, Robert M.; Mason, Carol G. 1987. „Hippocratic vs Judeo-Christian Medical Ethics, Principles in Conflict“. *The Journal of Religious Ethics*. Vol. 15. No. 1. Blackwell Publishing Ltd.: 86–105.
- Viilup, Kaspar. 2020. „ETV2 kannab ajutiselt üle pühapäevaseid jumalateenistusi“. ERR: 17.märts2020, <https://menu.err.ee/1065293/etv2-kannab-ajutiselt-ule-puhapaevasid-jumalateenistusi> (15.11.2020).
- Viola, Frank; Barna, George. 2010. *Pagan Christianity?: Exploring the Roots of Our Church Practices*. Carol Stream: Tyndale House Publishers.
- Vunk, Aldur. 2009. „Eesti esimene baptist Johannes Schwan.“ *Teekäija*, 7–8/2009. <https://teek.ee/teemad/32-ajalugu/279-eesti-esimene-baptist-johannes-schwan> (14.11.2020).
- Väljamäe, Kaarel. 2016. „Juhi areng koguduse loomise protsessis Viimsi ning Kalamaja kogukondade näitel.“ Lõputöö. Kõrgem Usuteaduslik Seminar.
- Võobus, Artur. 2011. *Eesti kirikuloo peajooni*. Tartu Ülikool.
- Walls, Andrew F. 1996. *Missionary Movement in Christian History: Studies in the Transmission of Faith*. Maryknoll, NY: Orbis Books.
- Wright, Nigel G. 2005. *Free Church, Free State. The Positive Baptist Vision*. Milton Keynes: Paternoster Press.
- Wright, Tom. 2020. *God and the Pandemic: A Christian Reflection on the Coronavirus and Its Aftermath*. Grand Rapids: Zondervan.
- Zak, Paul J. 2012. *The Moral Molecule. How Trust Works*. New York: Plume.